

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра історії та методики її навчання**

**Кримське ханство у XVI-XVII ст.:
устрій, економіка, культура**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня магістр
спеціальності 014.03 Історія

освітньої програми Середня освіта: історія.
Українознавство

Качана Дмитра Сергійовича
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача вищої освіти)

Керівник к. іст. н., доц. Татаринов І.Є.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Рецензент к. іст. н., доц. Дорошева А.О.
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ініціали)

Робота допущена до захисту
на засіданні кафедри історії та методики її на
(назва випускової кафедри)

протокол № 7 від «08» серпня 2024 р.

Завідувач кафедри

Г. Гончарова — Гончарова Н.О.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист
на відкритому засіданні ЕК

«24» серпня 2024 р.

Оцінка 95.8 відмінно
(за стобальною шкалою) (за традиційною шкалою)

Голова ЕК

Матариков І.Г.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографія	8
1.2. Джерельна база та методологія дослідження	17
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА.....	23
2.1. Центральна влада Гіраїв.....	23
2.2. Служби, відомства та місцева еліта ханства.....	29
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІКА ДЕРЖАВИ ГІРАЇВ.....	35
3.1. Основні сфери господарської діяльності кримських татар.....	35
3.2. Внутрішня та зовнішня торгівля.....	40
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА.....	46
4.1. Освіта і наука.....	46
4.2. Особливості кримськотатарської архітектури.....	51
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	61
ВИСНОВКИ	75
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	82

ВСТУП

Актуальність. Кримський півострів є невід'ємною частиною України. Сьогодні він знаходиться під окупацією російського злочинного режиму. Однак, слід визнати, що до 2014 р. в самій Україні недостатньо уваги приділялося вивченню історії Криму. Про давньогрецькі та генуезькі міста-колонії в Україні писалось багато і охоче, а от про історію держави яка довгий час існувала поряд з українським народом наче спеціально замовчувалось. Мова про державу Гіраїв – Кримське ханство. Воно займало значну територію України (АРК Крим, Луганська, Донецька, Запорізька, Херсонська, Миколаївська області та Кубань). Однак, єдине, що пам'ятав пересічний українець зі шкільного курсу історії – що українські козаки вели запеклу боротьбу з кримськими татарами та протистояли їх набігам. Відповідно формувалося уявлення про них як одвічних ворогів українців. Разом з тим, несподівано, саме Гіраї протягнули руку допомоги Хмельницькому у боротьбі за козацькі права.

Причина такої нелогічності криється в підході до вивчення минулого України, який зародився в імперський період та отримав подальший розвиток в сталінські та постсталінські часи. Суть його була – показати українців невід'ємною частиною «русского народа» та висунути наперед спільну боротьбу проти татар, поляків, литовців і т.д. В результаті все, що українець розумів про свою історію XVI-XVII ст. – це часи козаків, які «дружили» з московитами, та спільно воювали проти Кримського ханства та Речі Посполитої. Як результат ці держави сприймалися як «чужі». В шкільній програмі взагалі нічого не вивчалось з історії Кримського ханства.

Лише після початку російсько-української війни в 2014 р., з анексією Криму, ситуація змінилася. В підручниках з історії України за 8 клас, в редакції 2016 р., вже з'явилися параграфи, присвячені історії Кримського ханства. Збільшилась кількість досліджень українських істориків,

присвячених цій тематиці. Вийшли назовні поширені факти козацько-татарських союзів, в тому числі проти московитів. Однак і сьогодні в шкільних вчителів є проблема з підбором матеріалів з історії Кримського ханства, оскільки спеціалізовані, фахові роботи мало підходять для сприйняття учнями.

Отже, актуальність дослідження полягає в тому, що кримські татари (кримчаки, кримли) є одним з корінних народів України, який сьогодні бореться за повалення окупаційного режиму в Криму та повернення його до складу нашої держави. Ми маємо знати їх історію. Дана кваліфікаційна робота покликана підібрати матеріали про минуле Кримського ханства, які стануть в нагоді школярам та їх вчителям на уроках з історії України.

Мета роботи полягає у дослідженні державного устрою, економіки та культури Кримського ханства у XVI-XVII ст.

Для досягнення означеної мети були поставлені наступні **дослідницькі завдання**:

- розглянути історіографію з тематики роботи;
- проаналізувати джерела та методики, які були використані при написанні кваліфікаційної роботи;
- дослідити центральну владу Гіраїв;
- визначити місце служб, відомств та місцевої еліти в державній системі ханства;
- провести аналіз основних сфер господарської діяльності кримських татар;
- дослідити внутрішню та зовнішню торгівлю;
- розглянути розвиток освіти і науки в Кримському Ханстві;
- визначити особливості кримськотатарської архітектури;
- розробити методичні рекомендації по застосуванню результатів проведених досліджень на уроках з історії України.

Об'єктом дослідження є Кримське ханство у XVI-XVII ст.

Предметом дослідження виступає державний устрій, економіка та культура Кримського ханства у XVI-XVII ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період XVI-XVII ст. – час найбільшої військової та політичної могутності Кримського ханства, перетворення його на одного з головних державних гравців в Східній Європі.

Територіальні рамки дослідження охоплюють володіння Кримського ханства у XVI-XVII ст.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що було систематизовано дані про державний устрій, економіку та культуру Кримського ханства у XVI-XVII ст. та підготовлено матеріали для використання їх на заняттях з історії України.

Історіографію, джерела та методи дослідження розглянуто в Розділі 1.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що матеріали роботи можуть бути використані на заняттях з історії України в закладах освіти.

Апробація результатів дослідження. Аспекти досліджуваної теми були представлені у вигляді двох доповідей на конференціях та двох статтях у збірниках наукових праць.

Структура роботи. Дослідження складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (79 позицій). Повний обсяг магістерської становить 89 сторінку, з яких 81 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія

Розробки в галузі історії Криму в останні два десятиліття значно зробили крок вперед. Зняття ідеологічної цензури з кінця 80-х років XX століття, введення в науковий обіг невідомих чи недоступних корпусів документальних матеріалів за окремими сюжетами історії Криму та з історії науки дозволили розкрити багато сторінок минулого. Водночас з'являються й дилетантські роботи, які одержують відповідну оцінку у науковій літературі.

Вже до середини XIX століття оформляється спочатку в Казані, а після переведення Східного факультету з берегів Волги до Московського університету – в Санкт-Петербурзі науковий напрямок з вивчення джерел з історії Кримського ханства (І. Березін, В. Григор'єв, В. Смирнов) (Непомнящий, 2006). Праці видатного російського тюрколога Василя Дмитровича Смирнова (1846-1922) добре відомі будь-якому історику середньовічного Криму. Йому ми завдячуємо комплексними джерельними розробками історії середньовічної Туреччини та Кримського ханства – найбільшими кримознавчими роботами дорадянського періоду. У 1870 році В. Смирнов закінчив курс навчання в Санкт-Петербурзькому університеті та був залишений для подальшої наукової роботи на факультеті східних мов. Обравши своєю спеціальністю османську мову, він у 1872 році здав іспит, а в березні 1873 року захистив дисертацію на ступінь магістра з теми «Кучібей Гомюрнджинський та інші османські письменники XVII століття про причини занепаду Туреччини», що була опублікована того ж року. У травні 1873 року Радою університету В.

Смирнов обраний та затверджений у званні штатного доцента на кафедрі турецько-татарської словесності. З цього часу і до смерті Василь Дмитрович викладав в університеті османську мову, історію османської літератури і деякий час історію Туреччини (Непомнящий, 2015).

1887 року В. Д. Смирнов захистив дисертацію на ступінь доктора «Кримське ханство під верховенством Оттоманської Порти до початку XVIII століття» (Смирнов, 1887). Дисертація була лише частиною задуманої В. Смирновим масштабної праці з кримськотатарської історії. Вона мала охопити політичну канву Кримського ханства. У другому розділі праці передбачалося висвітлити внутрішній побут і життя народу, який становив панівне населення цього ханства. У травні 1888 року В. Смирнов отримав звання ординарного професора кафедри турецько-татарської словесності столичного університету, а ще через рік побачило світ продовження його дослідження про політичну історію Кримського ханства, що характеризує стан справ у XVIII столітті. Воно надруковано в Одесі (Смирнов, 1889). Таким чином програма першої частини всеосяжної праці про кримських татар була реалізована. В. Смирнову вдалося узагальнити відомості тюркомовних джерел (середньовічних османських та кримських «хронік», більша частина яких досі не перекладена) та історіографії. Праця В. Смирнова до сьогодні зберігає як історіографічний інтерес, так і цінність як історичне джерело. Орієнталіст широко розкрив насамперед політичну історію Кримського ханства. Наслідуючи історіографічні канони свого часу, він запропонував детальний нарис про історію правління кримських ханів, міжусобну боротьбу між ними і чвари у дивані. Широка програма дослідження, намічена автором, призвела до того, що до книги було включено запас накопичених у нього відомостей про Крим, які не належать до заявленого періоду. Таким є розділ про політичний стан Кримського півострова від часу проникнення до нього тюркської народності до утворення особливого татарського ханства, який займає 208 сторінок. Викладені в ньому відомості справляють враження

урирчастих та випадкових. Про масштабність задуму викладу кримськотатарської історії свідчать і рукописні матеріали, що збереглися до книги. Вчений вдавався до розлогих відступів, які часом відводили увагу читача від головного сюжету. Говорячи, наприклад, про утворення Кримського ханства, автор зазначив «невизначеність» у цьому питанні – труднощі у чіткості викладу у зв'язку з тим, що ця проблема недостатньо описана в джерелах. Тут же він навів повний зміст твору Менедджим-баші з цієї проблеми, замість того, щоб обмежитися основними тезами цієї праці або просто посиланнями на неї. В іншому випадку, розмірковуючи над ім'ям «Хаджі-Гірей», В. Смирнов помістив тексти відомих йому легенд і переказів та відхилився від основного сюжету оповідання. Як справедливо зазначив сходовознавець, колега В. Смирнова з професорської корпорації Санкт-Петербурзького університету М. Веселовський, «Смирнов, висвітлюючи політичну історію ханства, зібрав масу відомостей, які прямо до справи не належать, і не хотів поступитися ними», перевантаживши фактичним матеріалом свою роботу. У рецензії, вміщеній у іншому виданні, той самий автор, розвиваючи свою думку про перенасичення роботи другорядними фактами, зауважив, що «з бажання дати якомога більше матеріалу, автор <...> поміщає усе, що вдалося йому добути; від цього у його не завжди помічається пропорційність подробиць при викладі подій у ханстві» (Веселовский, 1889: 167). Професор М. Веселовський разом з тим констатував, що будь-яка рецензія на монографію В. Д. Смирнова буде «не в змозі досягти бажаної повноти: така велика праця м. Смирнова, такі різноманітні питання, які зачіпає він, що повний критичний розбір цього дослідження не можливий одному фахівцю без виконання тієї ж роботи, яку проробив сам автор» (Веселовский, 1889: 168).

Характерною рисою кримознавчих творів В. Смирнова є те, що у них мало уваги приділено історії соціально-економічного розвитку Кримського ханства. Дослідник не торкався питань розвитку промислів, сільського господарства, соціальних відносин. Лише зрідка згадував про соціально-

економічний аспект політики окремих ханів. Водночас він спробував вивести причини військової агресивності ханства зі специфіки його економіки. На думку В. Смирнова, у Кримському ханстві промисловість і торгівля були розвинені слабо і перебували в руках нетатарського населення, а хронічна бідність кочівників-скотарів змушувала їх шукати вихід у набігах на сусідні землі. І хоча у цих міркуваннях є частка істини, навряд чи все можна звести лише до зазначених факторів. Розуміючи це, історик відійшов від примітивного пояснення зовнішньої агресивності Кримського ханства, що існувало в першій половині XIX століття, виключно інтересами збагатитися за рахунок сусідів. Він вірно вважав, що зовнішня політика кримських ханів мала мету, що далеко йде, – не допустити посилення ні Московії, ні Польщі, а як наслідок вже – забезпечення безпеки північних кордонів Кримського ханства і, крім того, можливість «часто безкарно грабувати території, що лежать на південь» (Смирнов, 1887: 209-250, 555).

У фундаментальних студіях В. Смирнова про Кримське ханство започатковано обговорення важливого й досі дискусійного питання про ступінь самостійності (або залежності від Порти) політики кримських ханів. Як стверджував автор, зовнішня політика Кримського ханства була «віддзеркаленням оттоманської політики». Від Оттоманської Порти залежало, хто сидітиме на престолі в Бахчисараї. Впливу Оттоманської Порти, що діяла через панівну династію Гіраїв і через своїх представників, що сиділи в турецькій Кефе та інших фортецях, історик приписував основні зовнішньополітичні події Кримського ханства. Влада кримських ханів оцінювалася їм як «тимчасове доручення, тривалість якого залежала від ступеня благовоління та довіри старшого до свого підручника» (Смирнов, 1887: 306). Базуючись здебільшого на турецьких і кримських джерелах та розглядаючи переважно внутрішню історію Криму, історик, на жаль, не враховував джерела з сусідніх країн (Польща, Московщина). Однак, не зважаючи на все це В. Смирнов був одним з перших тюркологів

в усій європейській науці, а з питань історії Кримського ханства – найкращим спеціалістом ще дуже довгий час.

Після появи робіт В. Смирнова ще довгий час в історіографії не з'являлось принципово нових досліджень. Лише в 1920-1930-х рр., завдяки інтересу, що посилювався, до вивчення історії кримських татар, радянське сходознавство переживає період нового розквіту. Засновуються різні наукові товариства, проводиться велика дослідницька робота з вивчення археологічних, етнографічних та архівних матеріалів, публікується велика кількість наукової та науково-популярної літератури.

У середині 1920-х років. побачила світ велика кількість наукових статей, нарисів, нотаток, присвячених цьому питанню. У 1921 р. публікуються статті архітектора М. Гінзбурга про традиції мистецтва та архітектури у Кримському ханстві (Гинзбург, 1992); цього року з'являється робота С. Козина (Козин, (1921). Слід зазначити також і окремі публікації, що побачили світ у 1926-1929 рр.; статті професора А. Башкирова та У.Боданінського (Башкиров, Боданинский, 1925), Б. Засипкіна (Засыпкин, 1928), В. Крачковської (Крачковская, 1925) та інших. Крім археологічних та етнографічних праць було видано також статті та монографії, присвячені безпосередньо історії Кримського ханства (Петрунь, 1928).

В 1930 р. під егідою Наукової Асоціації з вивчення національних та колоніальних проблем видавництвом Комуністичного Університету Трудових Сходу було випущено науково-популярний нарис В. Вишневського «Феодалізм у Кримському ханстві», що представляв собою короткий навчальний посібник, що не претендував на самостійне дослідження. В основі своєї роботи В. Вишневський використовував матеріали, зібрані у працях В. Смирнова, Ф. Лашкова, Г. Блюменфельда (Вишневский, 1930).

У 1936 р. у журналі «Історія в школі» публікується велика стаття члена-кореспондента АН ССРСР завідувача сектору історії СРСР періоду феодалізму Інституту історії СРСР, професора С. Бахрушіна «Основні

моменти історії Кримського ханства», розрахована як на фахівців, так і на широке коло читачів. Ця робота отримала визнання і в сучасників автора, й у роки, оскільки була заснована на широкому залученні різноманітних джерел і за своїм значенням виходить далеко за межі простого науково-популярного нарису. В описі різних періодів історії Кримського ханства для С. Бахрушина головним джерелом послужили дореволюційних дослідників (Бахрушин, 1993).

Взагалі, згідно з офіційним політичним курсом, спрямованим на зміцнення «дружби народів», деякі проблемні аспекти російсько-татарських відносин іноді не висвітлювалися зовсім. Так, у першому томі «Історії СРСР», виданої 1941 р., у короткому нарисі про Кримське ханство нічого не йдеться про набіги та работоргівлю, зате знайшлося місце культурі та економіці (История СССР, 1941).

Зміна ідеологічного курсу Радянської влади, що виражалася у згортанні коренізації та насадженні русифікації, не могло не позначитися згубним чином на вивченні історії держави кримських Гіраїв. Вирішальною подією, що спричинила початок кампанії з очорнення історії кримських татар, стала депортація кримських народів 1944 року. Вкажемо як приклад перший том «Нарисів з історії Криму» П. Надінського (Надинский, 1951). Ще одним характерним прикладом радянської історіографії є відома робота А. Якобсона про середньовічний Крим (Якобсон, 1964).

Насамперед радянських дослідників цікавила боротьба Росії та козацтва з Кримським ханством та оборонна система на південних російських кордонах. Цій проблематиці присвятили свої роботи А. Новосільський (Новосельский, 1948), В. Каргалов (Каргалов, 1974), Г. Санін (Санин, 1987) та інші.

Бурхливі політичні події кінця XX ст. розпад Радянського Союзу та становлення нових держав на пострадянському просторі призвели до того, що проблема вивчення Кримського ханства у історіографії зрушила з

мертвої точки. Розпад СРСР та звільнення істориків від необхідності дотримуватися певних ідеологічних норм плідно відбилися на характері кримознавчих досліджень.

В українській історіографії дослідження пов'язані з історією Кримського ханства на перших порах продовжували проводитись в основному ще в старому радянському ключі – козацько-татарського протистояння. Однак поступово світ кримчаків в працях вітчизняних вчених постає як невід'ємна сторінка історії України.

Науково-популярна праця О. Гайворонського, історика, заступника директора з наукової роботи Бахчисарайського історико-культурного заповідника, розкриває у своєму першому томі історичні особистості правителів Кримського ханства XV–XVI століть, їх боротьбу за самостійність кримськотатарської держави і прагнення до правлячої влади колишніми володіннями Золотої Орди (Гайворонский, 2010).

В 2012 р. виходить об'ємна праця Г. Абдулаєвої, в якій дослідниця дещо ідеалізовано, але дуже докладно описує різноманітні аспекти життя Кримського ханства: повсякденності, органи влади, економіку, окремі історичні події (Абдулаева, 2012).

Низка статей сучасних українських істориків присвячено державному устрою Кримського ханства. Так, К. Чорна здійснила загальне дослідження трьох основних етапів еволюції Кримського ханату раннього етапу його існування. «Проведено порівняльний аналіз розвитку державотворення у Криму (від ординського улусу до окремого ханства), – з висвітленням архаїчних родоплемінних та новітніх феодальних традицій в управлінні. Нею підкреслено роль політичних, ідеологічних, релігійних, етнічних і територіальних факторів у розбудові і в занепаді держави, а також подано власний погляд на деякі особливості васальної залежності від Великої Порти та значення європейських векторів у зовнішній політиці ханства за часів високого середньовіччя. Крім того розглядаються геополітичні та регіональні чинники занепаду кримськотатарської

державності. Пріоритетною у роботі є теза про актуальність дослідження історичної спадщини корінного етносу України, татарського народу, – у зв'язку з подальшим спільним політичним майбутнім, яке полягає у боротьбі за незалежну українську державу». (Чорна, 2018).

Історик О. Федчук одну зі своїх статей присвятив дослідженню еволюції процесів абсолютизації влади кримських ханів у першій половині XVI ст. Він зазначає: «Подібно до інших постординських держав Кримське ханство було аристократичною корпоратократією, у якій влада хана була обмежена родовою знаттю. У роботі схарактеризовано державний устрій Кримського ханства та його основні інститути в зазначену епоху, з'ясовано причини, які сприяли абсолютизації влади кримських ханів (приділено увагу не тільки соціально-політичним процесам у Кримському ханстві, але й деталям біографії Саадета Герая і Сахіба Герая, тим їхнім якостям, що сприяли проведенню реформ. А також політичній діяльності безпосередніх попередників і наступників цих ханів для розуміння динаміки внутрішньополітичного життя Кримського ханства), проаналізовано сутність їхніх реформ (у контексті порівняння з османськими еталонами, на які орієнтувались кримські хани), з'ясовано причини краху політики абсолютизації влади кримських ханів» (Федчук, 2020).

Торкнувся автор і соціально-економічного розвитку Криму. Зокрема, він провів дослідження присвячене так званим зіммі (представникам не ісламської спільноти ханства). О. Федчук проаналізував «питання соціально-економічного становища зіммі у Кримському ханстві наприкінці XV – на початку XVII століття. Ним було розглянуто законодавче регулювання їхнього життя у Кримському ханстві в порівнянні з Османською імперією. Прослідковано політичну роль зіммі в державі та їхній соціальний статус» (Федчук, 2019).

В іншій своїй статті О. Федчука «висвітлено питання місця палацу кримських ханів в Бахчисараї в палацовій архітектурі Кримського ханства. Розглянуті символічні елементи окремих складових частин палацу у

порівнянні з іншими архітектурними традиціями ісламського світу. Прослідковано, яким чином державно-політична традиція Кримського ханства визначала напрямки розвитку офіційної матеріальної культури на прикладі палацу кримських ханів у місті Бахчисарай» (Федчук, 2018).

В закордонній історіографії найбільший інтерес до історії Кримського ханства бачимо в роботах російських істориків. Це пояснюється тим, що татари є другим за чисельністю народом в країні. Вони дуже цікавляться історією татарських держав. В основному студії по дослідженню татарської історії знаходяться в Казані.

В своїй монографії В. Возгін розглядає історію створення Кримського ханства. Автор дає розгорнуту характеристику його культури, економіки та адміністративно-політичного устрою. Тут він вступає в полеміку з істориками, що змішують два поняття: феодальну систему і сеньйоральну. Автор доводить, що у ханстві «класичної» феодальної системи не склалося, а мав місце комплекс сеньйоральних відносин за панування військової аристократії. При цьому, що важливо, в ханстві були відсутні системно-важливі для феодалізму елементи, як велике приватне землеволодіння, імунітети служивого стану, кріпосне право. Усі кримські татари користувалися особистою свободою, були носіями позастанової, єдиної культури та відрізнялися відомою соціальною мобільністю (Возгін, 2013).

Російський дослідник А. Некрасов у своїй статті, присвяченій складання державної системи Кримського ханства в XV-XVI ст., закликав відмовитися від укорінених у вітчизняній історіографії поглядів про повне підпорядкування Кримського юрту влади Оттоманської Порти і пов'язав політичну нестабільність держави Гіраїв з відсутністю чіткої системи спадкоємства престолу. Можливості кримських ханів до здійснення самостійного зовнішньополітичного курсу О.М. Некрасов пов'язував з існуючою династичною ситуацією Гіраїв, виділивши два тривалі періоди посилення ханської влади правління Девлета Гірая I і Гази Гірая II. Ці

становища А. Некрасов надалі розвинув у низці інших робіт, об'єднаних у збірнику обраних праць, що вийшов у 2015 р. (Некрасов, 2015).

У статті Н. Абдульвапова розглянуто один із аспектів кримськотатарської освіти, а саме – питання кількісного складу кримських медресе. При цьому, для проведення дослідження були залучені відомості про медресе, що знаходилися як на території півострова, так і на материковій частині Кримського ханства. У роботі були використані джерела ханського часу, перш за все, кримські кадіаскерські зошити та твори середньовічної кримськотатарської історіографії, а також статистичні матеріали російського імперського часу (Абдульвапов, 2020).

Дослідниця Е. Зилівінська в одній зі своїх статей розглянула групи мечетей з пласким кроквяним перекриттям. Вона розділила їх на дві підгрупи: базилічні та зальні. Базилічні будівлі є прямокутні у плані будівлі, розділені на нефи рядами колон чи підвалин, підтримують несучі балки. Будинки, балки перекриття яких спираються безпосередньо на зовнішні стіни, можна зарахувати до зальних мечетей. Зальні мечеті можна розділити на квадратні і прямокутні в плані. Базилічні мечеті відомі на території Криму із золотоординського часу. Вони мають численні аналогії на території Малої Азії, де подібні будинки виникають уже в XII ст., а в державі сельджуків Рума на їх основі виникає модель офіційної мечеті сельджуків. В османський період мечеті Малої Азії стають переважно купольними, а в Криму, поряд із сприйняттям нової моди, зберігаються старі традиції сельджуків. Прямокутні у плані зальні споруди є спрощеними варіантами базилік, а квадратні у плані – купольних мечетей (Зиливинская, 2020).

В іншій своїй статті вона дослідила багатокупольні багатосекційні мечеті. Таких мечетей у Криму відомо лише дві: мечеть Султана Селіма у Феодосії (Кефе) та Джума-Джамі в Євпаторії (Гезлеві). Мечеть у Феодосії не збереглася до наших днів, але відомі її описи та малюнки, які не завжди збігаються між собою. На підставі аналізу всіх наявних письмових і

графічних джерел авторка дійшла висновку, що центральна частина мечеті була перекрита великим куполом, а бічні нефи – двома малими. Мечеть Селима мала два мінарети. Джума-Джамі в Євпаторії не була зруйнована, і в даний час повністю відреставрована. Будівлю зведено архітектором Ходжою Мімар Сінаном. Композиція його побудована за принципом наростаючих обсягів. Центральна зала перекрита великим куполом на високому барабані, бічні нефи – трьома невеликими банями. Мечеть також має портик з п'ятьма банями. З двох сторін височать два мінарети. Обидві багатокупольні мечеті Криму є типовими османськими спорудами (Зиливинская, 2021).

Як бачимо історіографію з досліджуваного питання можна поділити хронологічно на три великі періоди: імперську, радянську та сучасну. На першому етапі зусиллями В. Смірнова було сформовано потужну історико-джерельну базу, якою активно користувалися наступні історики. В радянський період поки була популярною політика коренізації дослідження про кримських татар мали широку популярність. Однак після депортації татар у 1944 р. курс змінився і тепер дослідження історії ханства відбувалося тільки з позицій військового протистояння з ним. На сучасному етапі відбувається перегляд застарілих історіографічних позицій.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

Для дослідження різних сторін життя Кримського ханства нами було залучено значний обсяг різноманітних джерел. В основному це опубліковані документи, а також згадки та свідчення людей, які в XVI-XVII бували в Криму чи мали контакти з кримчаками.

Одне з ранніх джерел, яке ми використали в нашому дослідженні – це записки венеціанського купця Йосафат Барбаро (1413-1494). Він прибув до Тани (нинішній Азов) у 1436 році. В той час фортеця входила до зони

впливу кримських татар. Негоціант провів тут 16 років, керуючи своїми рибними заводами, що знаходилися на околицях міста. Він багато писав про традиції та побут татар (Барбато, 2004).

Надзвичайно цікаві відомості про Кримське ханство нам залишив польський дворянин Мартін Броневський. Він двічі був посланцем польського короля Стефана Баторія до хану Мехмед Гіраю, в 1578 році. Проживши понад дев'ять місяців у Криму, Броневський, при виконанні покладеного доручення, мав час скласти свій «Опис», чудовий за докладністю розповіді про все, що він бачив і чув. При тій скритності, якою огорожували себе в той час люди, гідне здивування, те що вдалося довідався Броневський. Видання його записок з'явилося вперше у 1595 році у Кельні (Броневский Мартин, 1867).

Джіованні Лукка – італійський монах Домініканського ордена, автор твору з описом кримських татар, ногайців, черкесів, абхазів і грузинів, який, мабуть, було складено близько 1634 р., коли він перебував як префект домініканської місії в Криму, в Кефе. Жодних інших конкретних біографічних відомостей про Лукку в літературі не зберіглося, за винятком того, що він у 1642 р. був направлений папою Урбаном VIII на Близький Схід з метою католицької пропаганди і відвідав при цьому Грузію. Таким чином, Лукка був досить помітним представником італійського духовенства, який спеціалізувався в галузі католицької пропаганди в країнах, що прилягають до Чорного моря. Як зазначає Лукка у передмові до свого «Опису», його поїздка до кримських татар та черкесів теж була викликана інтересами католицької пропаганди серед цих народів. Він вирушив до цих народів для «перевірки» стану католицької пропаганди та її активізації, що у свою чергу вимагало ближчого ознайомлення з способом життя та звичаями цих народів. Не обмежуючись збором відомостей про них у самій Кефе, де для цього, як ми знаємо, були дуже сприятливі можливості, Лукка неодноразово виїжджав у глиб татарських, ногайських та черкеських земель. (Лук, 1625).

Іншим європейцем, що побував на українських землях і познайомився зі звичаями та способом життя, був Г.Л. де Боплан. Як військовий інженер він в своїх описах більше зупиняється на військових походах, способах ведення бою татар (Боплан, 1660).

Унікальним джерелом для нашого дослідження стала «Книга подорожей» Евлії Челебі, який познайомився з кримчаками в 1641 р. і побував в багатьох містах Кримського Ханства, залишивши нам їх описи. (Челеби, 2008).

У 1692 році бургомістр Амстердама Ніколаас Вітсен опублікував значну зведену працю своїх багаторічних географічних і етнографічних пошуків «Північна і Східна Тартарія, що включає області, розташовані в північній і східній частинах Європи та Азії» обсягом у 660 сторінок. Особливістю видання була компіляція різноманітних фактів про географію, звичаї та вдачі місцевого населення, зібраних автором протягом тривалого часу для складання на їх основі першої карти Тартарії. Сам Вітсен за Урал до Сибіру ніколи не подорожував, відомості отримував з різних джерел, від кореспондентів і людей, які побували в тих місцях, тому книга не є послідовним описом, різноманітні повідомлення згруповані за темами і вносилися в текст у міру їх надходження, іноді вони коментуються невеликими авторськими ремарками. Подібна структура книги ускладнює читання, але зібраний ним величезний масив фактів є найціннішим джерелом історичної інформації – першим докладним дослідженням Сибіру, Монголії та Центральної Азії, де в той час проживала маса татарського населення (Витсен, 1692).

Коло проблем, пов'язаних з вивченням історії, етнографії, економіки Криму, викликало все більший інтерес у європейських вчених та у широких колах освіченої інтелігенції з середини XVIII століття. Підвищена увага до півострова була обумовлена низкою об'єктивних причин. Насамперед, це старіння колись могутнього та небезпечного для сусідів Кримського ханства та безпосередньо пов'язане з цим процесом поступове

розширення Російської імперії на південь. Спроби осмислити політичний та соціально-економічний устрій Кримського ханства, який все ще залишався загадкою для європейців у зв'язку з інформаційним вакуумом, який тривалий час існував навколо цієї держави. Інтерес до регіону підтримували і постійні російсько-турецькі війни (Кондрадаки, 1783).

Першим таким масштабним дослідженням історика-професіонала, де кримська тематика займає важливе місце, стала книга Г. Байєра (1694-1738) «Короткий опис військових випадків, що стосуються Азова від створення цього міста до повернення онага під Російську державу». Цікавим є те, що перше видання книги припало на 1738 р., коли росіяни захопили Азов. Друге видання – на 1768 р. (початок чергової російсько-турецької війни), а третє – на 1782 р. – незадовго до приєднання півострова. Г. Байєр першим зупинився на проблемі слабкої економіки Кримського ханства, кілька сторінок присвятивши і внутрішньополітичному устрою та чварам між основною та побічною лініями Гіраїв, впливу на ці події Туреччини (Байєр, 1782).

Велика видавнича географія праць вчених сприяли популяризації вивчення Криму. Ці твори досі лежать в основі наших знань про природу та населення досліджуваних місць. До них незмінно звертаються історики, географи, етнографи, ботаніки, зоологи, геологи, статистики, археологи та мовознавці. Однією з них була праця П. Палласа, в якій він представив ґрунтовні етнографічні описи кримських татар, ногайців, інших народів Північного Причорномор'я та Криму. Цікаво, що академік дуже критично поставився до заходів уряду щодо розведення казенних виноградників, справедливо вважаючи, що вони нічого не дадуть, окрім розкрадання державних субсидій. Плодоносні землі Криму та Північного Причорномор'я вчений вважав найбільше придатними для організації господарств фермерського типу (Паллас, 1999).

Особливого розвитку дослідження різних аспектів кримознавства отримало в Одесі, де ще у перші десятиліття XIX століття оформився

гурток вчених діячів, захоплених вивченням півострова. Наявність великої кількості освіченої інтелігенції, певний вплив на яку справляли французи-емігранти, діяльність перших на Півдні Росії наукових товариств – все це сприяло розвитку інтересу до минулого краю, вивченню старожитностей Північного Причорномор'я, нерозривно пов'язаного з ним Криму. Тут сформувалося Одеське товариство історії та старожитностей, яке займалося різноманітними дослідженнями з історії, епіграфіки, сфрагістики, нумізматики Криму. А головне – в друкованому виданні Товариства публікувалася маса джерел, пов'язаних з історією ханства (Негри, 1844; Малиновский, 1863; Ярлыки крымских ханов, 1872; Описание Чёрного моря и Татарии, 1883).

При вирішенні поставлених у роботі завдань було використано основні методологічні принципи – історизму, системності та об'єктивності, які націлюють дослідника на використання всієї сукупності джерельної бази, її комплексного аналізу.

Дотримання принципу історизму означало розгляд основних етапів побудови державної системи Кримського ханства протягом XVI-XVII ст. Системний підхід зумовив виявлення цілого спектра питань, серед яких визначення особливостей внутрішніх та зовнішніх економічних зв'язків держави Гіреїв. Працюючи з історіографією основою служив метод наукової об'єктивності щодо оцінки суперечливих поглядів дослідників.

Для побудови висновків та формулювання висновків були використані такі загальнонаукові методи як: аналогія, порівняння, типологізація, аналіз, синтез, індукція та дедукція.

У ході дослідження застосовувалися спеціально-історичні методи. Зіставлення специфіки існуючих архітектурних стилів ханства з аналогічними в Османській імперії було проаналізовано на основі історико-порівняльного методу. Історико-системний та історико-типологічний підходи дозволили узагальнити вплив соціально-

економічних, культурних та побутових факторів впливу на розвиток кримськотатарської держави.

У цілому, можна сказати, що існуюча джерельна база та методологія дослідження дуже широка і дозволяє вирішити поставлені у роботі завдання.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

2.1. Центральна влада Гіраїв

У середині бурхливого подіями XV століття на політичній карті світу чітко стали проступати межі нової незалежної держави. Молода держава, що виникла на руїнах Улусу Джучі, охопила всю територію Північного Причорномор'я, ставши єдиним історичним і культурним наступником колись могутньої Золотої Орди. Відповідно державні структури зберігали ординський уклад.

Однак, зближення з Османською імперією в кінці XV ст. призвело до запозичення певних адміністративно-політичних моделей в османів. З того часу у державному і адміністративному устрої Кримського ханства було багато подібних рис і назв з відповідними структурами в імперії Османа. Але це зовсім не означало, що вони були однаковими за змістом. Ханство мало властиву тільки цій країні державний апарат і адміністративно-територіальну організацію, оформлену у законодавчому зведенні законів.

На чолі кримськотатарської держави стояв хакан, або хан-володар, або верховний пан. Повністю титул звучав так: «Великий падишах Великої Орди та Великого Юрта, Дешт-Кипчака, і престольного Криму, і незліченно багатьох татар і незліченних ногаїв, і гірських черкесів і татів з тавгачами, і всіх багатьох, котрі обрали ясну віру та іслам».

Він володів великими повноваженнями, був володарем хутби, інакше кажучи, його ім'я згадувалося першим у п'ятничній молитві. Його прерогативою був випуск монети з власним ім'ям, що насправді було найпершою ознакою монаршого суверенітету. Кожен кримський хан мав свою особисту монограму – тугру (Смирнов, 1887: 28).

Разом з ханським титулом до Гірая переходив санджак-шериф (або хоругва), який символічно означав національний, державний та адміністративний статус ханства. Санджак Гіраєв нічого спільного не мав з адміністративною одиницею Османської імперії, що носила таку ж назву, і тим більше не був османським «даром». Він мав почесне походження та підкреслював високий статус хана. За збереженим описом, санджакшериф був древнім, частково зношеним часом полотнищем, що дбайливо зберігається і благоговійно шанується ханами та їх підданими. За переказами, воно колись майоріло над ставкою самого Чингісхана. Гіраї брали санджакшериф у військові походи, його перед початком битви присутні у війську імами проносили перед військом (Якубович, 2018: 15).

Доходи кримського хана склалися з щорічного прибутку від кезлівської митниці – 50 000 піастрів, від Оркапинської – 30 000, від Дубоссарської – 8 000; крім цього – від господарів Молдавського та Валаського до 31 000 піастрів. З Кефе йшов дохід у 2 000 піастрів. Щороку до ханської скарбниці надходили кошти і зі Стамбула у розмірі 15 юкам акче або 6 000 піастрів (срібних курушів). Називалися вони сальяни. Разом з грошима в Бахчисарай надсилалися цінні подарунки від султанських вельмож. Усе це становило річний дохід 127 000 піастрів, а, враховуючи соляні та міські збори, земельні та інші сільськогосподарські податки, на рік виходило 345 000 піастрів, або близько 1 000 гаманців золота. Крім того, хану та всій його численній родині до 1700 року надсилалися щорічні поминки з Речі Посполитої та Московії.

Економічною опорою ханського дому був і його домен, тобто володіння, що включають різні населені пункти, фортеці, ріллі, пасовища, ліси, іменовані «ер миріє». Розташовувався ханський домен у долинах річок Альми, Качі та Салгіра. Хану належали всі соляні озера, а також необроблені землі – меват. При цьому лише частина цього володіння була спадковою. Її він міг заповідати, продавати чи збільшувати. Решту

території він мав право лише роздавати своїм васалам. У разі вдалої військової кампанії 2/3 трофеїв отримував хан (Наш Крим, 2016: 18).

Кримських ханів поважали і визнавали падишахами на Заході, де європейські монархи добре знали, що хан носить титул падишаха і вважається спадкоємцем імперії Османа в разі відсутності в османській династії дітей чоловічої статі.

Невипадково хана Криму Гірая посланець Бранденбурга-Пруссії, консул Франції та інші європейські дипломати називали імператором. У Стамбулі ж кримський хан, як рівний, без дозволу сідав біля султана, пив з ним каву і мав право покладати на головний убір таку ж алмазну пряжку, як і султан (Уривалкін, 2005: 98).

Другою особою у державі після хана був його спадкоємець – калга, або калга-султан. Примітно, що принців та принцес у ханство називали не інакше як султан.

Офіційно титул калги – правонаступника та першого спадкоємця на престол – затвердив другий кримський хан Менглі Гірай. В офіційних грамотах та документах калга титулується як «спадкоємець великих султанів, слава поважних хаканів». Етимологія слова має кілька версій. За однією з них, можливо, воно походить від арабського терміна «каліфе», що означає намісник, або наступник; по другий – від тюркського «калг'ай», буквально значення якого «він залишиться». Вперше сан калги згадується у документах 1475 року. Ймовірно, першим калгою був молодший брат і водночас вірний соратник Менглі Гірая султан Ямгурчі. Але після його смерті хан проголосив своїм спадкоємцем старшого сина Мухаммеда Гірая.

Протягом усієї історії Кримського ханства на посаді калги були найближчі родичі хана, його брати, сини, племінники, дядьки і навіть пасинки. Їх у свої наступники найчастіше обирали самі правителі. Іншими словами, спадкоємцями не завжди ставали за старшинством, а й за неабияким розумом і здібностями.

Калга мав право на листування та обмін власними послами із закордонними правителями. Він був командувачем основною військовою силою ханства та відповідав за стан оборони держави. Під час військових походів він брав командування 60-тисячним корпусом (якщо хан не міг вирушити у похід особисто), а в мирний час контролював діяльність мурз (Бушаков, 1991: 15-16).

Постійною резиденцією калги було місто Акмесджит. Тут розташовувався чудовий палацовий комплекс Салгір-Сарай, або Калга-Сарай, а також адміністрація. У своїх володіннях друга особа кримськотатарської держави мала свого візира та свій диван. Сюди могли звертатися дворяни, які проживали біля уділу калги, якщо їх не задовольняло рішення місцевого суду кадіїв. Цей диван міг вирішувати і особливо важливі кримінальні справи.

Володіння наслідного принца – калгалик включали землі, розташовані у верхів'ях річки Альми аж до гори Чатирдаг. Крім того, калга володів Зуйським кадиликом і половиною великого маєтку Мамай-Єри в Діп-Керченському кадилику Кефінського каймаканства. Окрім цих земель дохід спадкоємця хана складався з митниці Карасубазара, що належала йому, в 10 000 піастрів, соляних озер Ора – 5 000, митниці Кефе – 3 000. Йому також покладалися так звані бал-акгодини – грошові підношення від князя Молдавського, князя Валахії у розмірі у 1 000 піастрів. У скарбницю калги йшов подушний податок – харадж від християн, які мешкали у його володіннях, і, звичайно ж, йому традиційно належала савча – десята частина військових трофеїв, а також частка у поминках Московії та Польщі. Сам калга щомісяця зі свого бюджету відраховував 2000 кримських піастрів на особисті витрати своїм анабейм.

Важливо відзначити, що калгалик був державною власністю і не передаватися у спадок. Примітно, що калга мав право жалувати ділянку калгалика своєму наближеному, але лише у тимчасове користування. Якщо ж його тимчасовий господар хотів продовжити користування, він звертався

за поземельним ярликом, завіреним тугрою та печаткою, до нового калги. Селяни ж калгалика повинні були вносити натуральну десятину і решту податей калгзі (Чорна, 2018).

Трохи згодом у ханстві Мухаммеда Гірая II було офіційно затверджено новий титул другого спадкоємця – нур-ед-дин-султан. Ця посада, як і калга, завжди залишалася прерогативою тільки для Гіраїв. Основним обов'язком другого спадкоємця було керівництво локальними та малими судовими установами ханства та контроль за їх діяльністю. Не менш важливим було його шефство над офіцерським корпусом держави, він займався просуванням вищого та старшого офіцерства по службі, а також керував похідним штабом ханського війська. Але він і сам командував корпусом 40 000 аскерів. У мирний час нур-ед-дин виступав посередником у позовах найзнатніших беїв і мурз, був неодмінним членом ханського дивана. В особливо важливих випадках він виїжджав за кордон як надзвичайний посол хана. Двір нур-ед-діна мав постійну резиденцію в долині річки Альми, поблизу села Улакли. Мабуть, відсутність власного дивана відрізняло його від калги, а загалом носії цього титулу мали реальну політичну вагу і в деяких правах були зрівняні з першим спадкоємцем і навіть правлячим ханом. Основний дохід нур-ед-діна складали міські збори з Судака та Ескі К'ирима (Федчук, 2020: 88).

Ор-бей за значимістю слідував відразу після калги і нур-ед-діна. Як правило, цю ключову у військово-стратегічному та політичному сенсі посаду обіймали представники ханської династії, але іноді й Ширін беї у винагороду за надані ними видатні заслуги.

На ор-бея покладалася велика відповідальність дбати про зовнішню безпеку держави та непорушність її кордонів, а також стежити за порядком у ханських провінціях за межами півострову. Саме тому його резиденція була поблизу Ор-Капи.

Ор-бей отримував значну частину ор-капинських доходів, зокрема й мита. А це становило близько 100 гаманців золота, чи 1/5 доходів калги (Гайворонский, 2010: 89).

Далі йшли сераскири, чи воєначальники, від імені хана керуючі Буджаком, Едісаном, Східним Ногаєм і Кубанню. Цю престижну і водночас відповідальну посаду займали султани – принци з ханського роду. Сераскиром могла бути тільки розумна і розважлива людина, яка має авторитет і пошану в середовищі волелюбних ногайців. В іншому випадку голови ногайських родів мали право звернутися до хана з проханням призначити їм нового ханського намісника.

Сераскири мали свого візира, дефтердара, диван-ефенді, кадія, мали право чинити суд над підданими ногайцями, словом, двір намісника нагадував ханський. А у разі військової кампанії могли вивести в поле чи не більше вершників, ніж сам хан. Доходи сераскира склалися з податків населення очолюваної ним провінції (Черкас, 2000: 112).

До адміністративного апарату Кримського ханства входили і жінки, які стояли на одному з найвищих ступенів соціально-політичної ієрархії. Найвпливовішою з мешканок гарему Гіраїв була валіде, або анабеїм, частіше мати або сестра хана. Вона лише офіційно поступалася калзі, а практично сильно впливати на рішення імператора. Анабеїм була присутня на засіданнях дивана, де мала право голосу, мала скромне, але цілком залежне від неї коло придворних, а ханська скарбниця щорічно відраховувала їй дуже солідну суму. Вона брала активну участь і в зовнішньополітичному житті ханства, вела незалежну кореспонденцію з монархами інших держав, займалася благодійністю. Граф Пейсонель також згадує про ще одну посаду при кримському дворі, яку займає жінка з ханського роду, і називає її вулу-хані. Зазвичай, це була старша сестра хана чи старша ханська дочка (Абдулаева, 2015).

Отже, Кримське ханство весь період свого існування управлялося єдиною династією – Гіраїв. Калга, нур-ед-дин, ор-бей, сераскири та

анабеїм – займали виключно представники з правлячого роду Гіраїв. Призначати їх чи зміщувати мав право лише кримський хан.

2.2. Служби, відомства та місцева еліта ханства

Далі в суворій послідовності йшли чини і посади, які займалися духовними особами і дворянами Кримського ханства.

Хаджі Гірай та його спадкоємці започаткували першу та єдину династію кримських ханів. Незважаючи на те, що найвищі посади ханства були прерогативою виключно правлячого роду, справами управління та адміністрації займався чиновницький апарат, який складався, як правило, із кримської знаті. До нього входили візир, голови могутніх бейських кланів, кадій, каймакан, кадї аскер, мурзи, улеми та інші. На чолі всієї цієї правлячої еліти стояла ще одна людина, що має безперечний авторитет і вплив на самого хана і на державну раду – диван. То справді був верховний муфтії Кримського ханства.

Знаковою та вагомою фігурою у Кримському ханстві був верховний муфтії. Він був головою та зберігачем закону. Формально він нікому не підкорявся, крім халіфа мусульманського світу, яким з 1517 р. був османський султан.

Муфтії користувався не лише повагою і підтримкою Гіраєв, він мав особливий привілей на свій розсуд у тій чи іншій ситуації, що склалася, тиснути на ханів або, навпаки, підтримувати їх. Тому на цей високий піст обирався глибоко порядна і мудра людина.

Одним із важливих обов'язків вищої духовної особи була турбота про розвиток національної науки, про умови побуту та праці кримських учених, про лікарську практику у всіх її видах та багато іншого. Він сприяв відкриттю нових навчальних закладів від мектебів до медресе і надавав підтримку вже існуючим початковим і вищим школам.

Він мав вільний доступ до глави кримськотатарської держави, самостійно листувався з іноземними дворами. У його підпорядкуванні були його найближчі помічники – сеїти, вчені-теоретики та практики – улеми, вищий військовий суддя – кадї-аскер, судді – кадїї, яких верховний муфтії міг призначати або зміщувати, що давало йому виняткове вплив на всю суспільну та економічну життя населення, а також хітіби, імами, шейхи текі та ректори медресе – мудерріси.

Головною економічною основою муфтія та його підлеглих були ходжалик, або духовний домен із приблизно 20 сіл у різних регіонах Кримського ханства та вакуфні землі. Доходи, як правило, йшли на богоугодні справи: утримання мечетей, шкіл, лікарень, а іноді на дороги, мости, фонтани-чешми та багато іншого. Безумовно, муфтії суворо стежив, щоб вакуфні кошти, і навіть численні пожертвування ханів, мурз і купців йшли за призначенням.

Резиденція головної духовної особи у державі Гіраєв довгий час беззмінно перебувала у Бахчисараї, і лише з часом з'являється ще одна в Кефі, де муфтії був представником верховної судової влади (Загидуллин, 2009).

Великий бей, чи великий візир, перший міністр хана та її радник був ватажком дворянської аристократії. Він поступався першістю в ієрархії придворних сановників лише муфтію. Усі справи держави перебували у його руках, він стежив за цивільним правопорядком з урахуванням законів і традицій ханства. Нерідко посаду візира обіймали беї з роду Ширін.

Примітно, що на відміну від сусідньої імперії Османа, де, наприклад, великим візиром міг стати син дроворуба або кухаря, у кримському державному урядовому органі ніколи не було випадкових людей. Тут віддавали благородному походженню.

Крім доходів зі своїх володінь візир отримував 5 000 піастрів з кезлівської митниці, 1500 зі скарбниці хана, певну суму від молдавського господаря та з міст Дубасари й Каушани. Також йому належали подушні

податі та десятина з 6 кримських сіл. Великий візир міг командувати лише особистою гвардією хана, але на відміну від свого колеги в імперії Османа ніколи не очолював війська у військових кампаніях.

Візир стежив за громадським порядком у столиці та її окрузі, затверджуючи всі судові справи, інакше кажучи, він додатково поєднував поліцейські та юридичні верховні функції. Тому іноді практично його влада навіть перевищувала компетенцію нуред-дина.

Зазвичай великий бей жив у одній із резиденцій поблизу столиці. Але й у самій столиці він мав свій будинок (Чубаров, 2002).

Дворянську аристократію ханства представляли беї з найвпливовіших і наймогутніших родів. В окремі періоди історії їх кількість сягала шести. Усі вони брали участь у створенні незалежної кримськотатарської держави. Серед них особливо виділялися чотири роди: Ширін, Барін, Аргін та Седжеут. Ці чотири клани з давніх-давен іменувалися Дерт карачі. Лідери цих бейських родів мали великий авторитет і вагу, їм надавалися традиційні політичні привілеї. Держава могла покласти на окремих родів відомство дипломатичних відносин у якомусь одному напрямі. Відомо, наприклад, що рід Яшлав займався виключно московськими справами. Крім цього беї зобов'язувалися виставляти свої війська та постачати їх провіантом.

Соціально-політична і культурна роль беїв у ханстві полягала у тому, що вони стояли на захисті державних законів. Інші піддані від простого селянина чи ремісника до найзнатніших мурз поважали їх, адже вони були гарантом народної свободи на противагу ханській владі, яка без цього цілком могла перерости в деспотичну.

У підтримці свого престижу беї часто змагалися один з одним у благодійних справах. Будували безкоштовні готелі та кав'ярні, де могли збиратися чоловіки, палити чубуки та пити каву, спілкуватися.

Нарешті, карачі-беї могли суттєво впливати на зовнішню та внутрішню політику хана. Без бейського затвердження не мали сили жодні

ханські укази, міжнародні договори, оголошення війни та миру. У своїх бейликах вони були майже повними господарями. І таке виняткове становище кримських беїв зберігалось століттями (Бочаров, 2022).

Ще одним благородним, шановним і нечисленним прошарком у ханстві були мурзи. Це були справжні спадкові дворяни за своїм народженням. Їхнє коріння сягало далекої давнини. Вони не могли робити ганебних вчинків, оскільки це кинуло б тінь на їхній рід, на предків і навіть на нащадків.

Ці мурзи володіли маєтками, отриманими у спадок, на які вже ніхто не міг посягнути. Більше того, вони мали і вагомі політичні права. Як спадкових володарів вони підписували міжнародні документи, якщо в них йшлося про землі, де здавна селилися або кочували предки цих дворян. Представники давніх родів, фамільних заслуг, мурзи утворювали єдиний військово-інтелектуальний кістяк ханства. Адже у зв'язку з поняттями про станову етику ці дворяни могли займатися лише військовою справою. Гіраї цінували їх і ставилися до них з особливою повагою. Доходи цих дворян становили родові землі та податки з населення, що проживає у їх володіннях. Загалом кримських мурзинських родів було близько двохсот (Вишне夫斯基, 1930, 43).

Як парламент у Англії, генеральні штати у Франції чи сейм у Речі Посполитій, і у Кримському ханстві вищий представницький і законодавчий орган, чи інакше диван, вирішував важливі політичні проблеми, військові та внутрішні правові питання. Він поділявся на великий та малий. До складу великого дивана входили: калга, нур-ед-дин, ор-бей, муфтій, візир, Ширін бей та беї-карачі, кадї-аскер, сераскири, міністр фінансів ханства – казнадар-баші, скарбник – дефтердар-баші і так до 21-22 членів авторитетних та впливових у ханстві осіб. Звичайно ж, ханська родина становила єдине ціле, і муфтій, за всієї своєї духовної значущості, ніколи не міг для хана стояти вище, ніж, наприклад, нур-ед-дин.

Малий диван збирався згідно з придворним протоколом або в особливо важливих випадках. Як правило, він не вимагав повного складу. Сюди могли входити лише калга, нур-ед-дин та четверо карач-беїв, а вже з середини XVII століття на малому дивані могли бути присутніми ор-бей, кадї-аскер та начальник ханської гвардії капикулу. Примітно, що хан не міг чинити всупереч рішенням дивану. В іншому випадку його члени могли зовсім не з'явитися і зірвати державну раду.

При дивані працювала ханська канцелярія, тут складалися офіційні дипломатичні документи та листи до іноземних дворів. Як правило, дипломатична кореспонденція велася як офіційною кримськотатарською мовою, так і латиною, італійською та слов'янськими мовами. Для Бахчисараю це була нормальна практика (Чубаров, 2002).

Судді – кадїї мали у кримськотатарському суспільстві значну вагу. Вони стежили за виконанням усіх положень шаріату, до сфери їхньої компетенції входила підтримка існуючого порядку та спокою на всій території ханства. У сферу діяльності кадїя входив один кадїлик, а самі вони підкорялися кадї-аскеру – головному військовому судді ханства. Останній постійно мешкав у столиці ханства і його відомству було доручено стежити за дотриманням чинних законів (Ваниев, 2022: 45).

Судова практика, заснована на принципі вибору кадїїв мурзами, цілком успішно функціонувала в умовах Криму, де кримськотатарські суди славилися своєю неупередженістю та непідкупністю, що говорить про професійну та моральну якість кримських юристів. Підтверджує це і Мартін Броневський, який відвідав ханство в другій половині XVI століття: «Судді у них шануються людьми натхненними, непохитною справедливості та чесності... Я жив там понад дев'ять місяців і не чув про жодний кримінальний злочин; ніхто не вчинив всупереч закону, ніхто не робив ні доносів, ні пліток, щоб зашкодити ворогові» (Броневский Мартин, 1867: 356).

Але траплялися випадки, коли закони порушувалися. Найчастіше це були тяжби. У такому випадку справа надходила на розгляд місцевого кадія. Якщо одна із сторін не була задоволена, справа переходила до наступної інстанції, тобто до каймакану. Якщо і там не вдавалося дійти згоди, то позовом займався каді-аскер. І, нарешті, якщо й останній було вирішити справи, то проблемою займався ханський диван, що відповідало демократичним традиціям ханства (Ваниев, 2022: 45).

Адміністративно-територіальний устрій Кримського ханства передбачав поділ на каймаканства. До початку XVIII століття їх було 6. У свою чергу, каймаканства ділилися на кадилики, які входили всі села та населені пункти держави. Так, Бахчисарайське та Оркапинське каймаканства склалися з 6 кадиликів, Акмеджитське, Карасубазарське та Кефенське з 9, а Кезлівське каймаканство складалося з 5 кадиликів. Отже, лише у кримській частині ханства налічувалося 44 кадилики. На чолі кожного округу стояв каймакан. У його права та обов'язки входило дотримуватися порядку і діяти в рамках чинного в ханстві закону (Умеров, 2014: 98).

Отже, важливе місце в системі державної влади Кримського ханства займали беї та мурзи, що були представниками давніх шанованих родів і формували аристократію держави. Представницьким органом цієї аристократії при хані був диван, що виконував ще й дорадчі функції. Важливе місце в державній системі Кримського ханства посідала судова система представлена інститутом кладіїв. В адміністративному плані ханство поділялося на каймаканства.

РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІКА ДЕРЖАВИ ГІРАЇВ

3.1. Основні сфери господарської діяльності кримських татар

При дослідженні історії Криму автори приділяли основну увагу війнам, походам, іноді дипломатії ханства. При цьому життя народу, його будні та свята, духовний світ та щоденний побут залишалися ніби в тіні. Для дослідника, зайнятого історією саме народу загалом, а не його правлячої надбудови, основний інтерес представляє саме соціальна, культурна і господарська діяльність населення. Звернемося до основ будь-якого народу – його економіки.

Історик В. Возгін зазначає: «Із самого початку економічна політика у кримському улусі-юрті, а з 1428 року і в Кримському ханстві орієнтувалася на експорт власної сільськогосподарської сировини. Степова частина півострова якнайкраще підходила для вирощування високоякісної пшениці та деяких інших зернових культур. Тому незабаром жителі степу – ногайці, які активно займалися тваринницькою діяльністю, стали освоювати нову і, що важливо, прибуткову галузь господарства – хлібні зернові культури. Кримська пшениця стала головним продуктом експортованого товару із середини XIII століття» (Возгін, 2013). Як зауважує у своїй книзі венеціанський дипломат Іосафат Барбаро, який відвідав у XV столітті Крим, «врожайність пшениці була надзвичайно високою» (Барбатто, 2004).

На думку С. Бахрушина «купці з кафинських генуезьких факторій закуповували у ногайців зерно за нижчою ціною, а потім, згідно з документами, що збереглися, перепродавали його до Європи. Скільки всього в ті століття вивозилося з Криму зерна, точно невідомо. Але збереглися дані, що, наприклад, сама Кафа з'їдала на рік 2 800 тонн хліба.

Напевно, приблизно така ж кількість була потрібна і для інших населених пунктів Криму та Північного Причорномор'я. Залишається лише підрахувати, скільки ж ногайських степів давали хліба. Адже вони забезпечували себе, кримське населення також деяку частину експортували за кордон. Слід зазначити, що після того, як перестали існувати генуезькі факторії, хлібна справа повністю перейшла до рук кримських татар. Про те, що кримці нарівні з іншим товаром експортували до Стамбула «у значних розмірах» хліб, свідчить французький купець і мандрівник Жан Шарден у XVII столітті. А вже в середині XVIII століття французький консул у Кримському ханстві Шарль Пейсонель наводить конкретні цифри: щороку з кримських портів виходило від 100 до 150 суден, завантажених хлібом для столиці Османської імперії; Крім пшениці, вивозився і ячмінь (до 60 суден). З XVI століття Крим з його родючими рівнинами стає житницею Константинополя. А вже у XVIII столітті хлібний експорт у значній частці був у руках хана, який продавав «на кораблі» щороку від 12 до 14 тисяч чвертей різного хліба. До кінця XVIII століття врожай пшениці у Криму визначався у кількості від 120 до 400 тисяч чвертей на рік. Хліба було більше чим із надлишком вистачало на продовольство Криму, свідчить його дешевизна» (Бахрушин, 1993: 326).

Важливим продуктом – сіллю була багата кримська країна. Про неї ще в середині XIII століття писав мандрівник Вільгельм Рубрук: «На півночі цієї області знаходиться багато великих озер, на берегах яких є соляні джерела, сіль, тверда наче лід, звідусіль їздять сюди за сіллю. Морем також приходять за цією сіллю безліч суден, які сплачують мито за своїм вантажем» (Рубрук, 2002).

Пізніше османський мандрівник Евлія Челебі не зміг обійти увагою соляні озера, що були на той час ханською власністю. Іншими словами, весь прибуток від продажів орської солі йшов у державну скарбницю. Ось що говорить про неї Челебі: «Ця біла і смачна сіль видобувається шматками, як цегла... У місяці липня поверхня цього озера покривається

сіллю наче льодом, у п'ядь завтовшки. Її ріжуть на частини як килим та звалюють як гори» (Челеби, 2008). Кримська сіль мала попит не тільки у сусідів, а й на європейському ринку.

У книзі «Універсальний опис Криму» про кримську сіль повідомляв і Василь Кондракі: «З сакських озер сіль переважно йшла до Анатолія, з феодосійських – на Кавказ і в околиці. Азовського моря, а з перекопських - до Литви, Малоросії і далі. До Малоросії вивозили сіль самі козаки. Татари продавали її не на вагу, а фурами, що змушувало козаків хитрувати, навантажуючи настільки, що зрушити фуру з місця можна було не інакше як десятима парами сильних волів, а потім уже, за митною рисою, її розвантажували» (Кондраки, 1783).

Користувалося попитом і кримське тваринництво. Воно грало велику роль в господарстві кримських татар, особливо у північних частинах півострова. Дослідник В. Возгін відзначає, що найголовнішою твариною для кримських татар був кінь. Він пише: «Кінь був для татар не лише транспортним засобом. Вони вміли робити з кобилячого молока гострі та смачні сири, зброджуючи його з ячменем, готували кумис, на молоці варили просяну юшку. А м'ясо, особливо лошат, вважалося найкращим з усіх інших сортів; тривалі походи татар були б неможливі, не користуйся вони кінським м'ясом – частину коней брали в набіги саме з цією метою, як «живі консерви», які до того ж не вимагали транспорту. Кримські коні вели свою породу від тих невисоких, але напрочуд сильних, швидких і витривалих коней, якими славилася Золота Орда. Кримська кіннота могла протягом дня пройти до 150 верст. Коні були чудово навчені. Взимку в поході вони харчувалися мерзлою травою, розгрібаючи копитами сніг. Вони не знали підков, лише іноді до їхніх копит прив'язувалися шматки рога. Загалом кримські коні настільки перевершували породи, відомі у сусідніх народів, що хани забороняли продаж їх на вивід» (Возгін, 2013).

Згідно з даними мандрівників, у Криму в XV столітті було виведено особливу породу овець, чий жир високо цінувався. Іосафат Барбаро

висловлював своє здивування з приводу цієї породи, очевидно курдючної вівці: «... величезні барани на високих ногах, з довгою шерстю і з такими хвостами, що деякі важать по 12 фунтів кожен. Я бачив таких баранів, які тягли за собою колесо, а до нього був прив'язаний їхній хвіст. Салом із цих хвостів [кримські татари] заправляють свою їжу; воно служить їм замість олії і не застигає в роті» (Барбато, 2004).

Кримськотатарська дослідниця Г.Абдулаева зазначає, що «крім овець у степовій частині ханства була поширена велика рогата худоба і птиця. Не можна залишити без уваги кримських двогорбих верблюдів, які дуже цінувалися завдяки своїй породистості. Один такий верблюд коштував 25 дукатів. Завдяки тваринництву вироблялися повною мірою й інші продукти продовольства, які забезпечували насамперед населення Кримського ханства, не знала потреби ні м'ясі, ні сирах, ні олії, ні шкіряному сировині, шкурах, вовни, пуху та багато іншого. Добре продавалася річкова та чорноморська риба. Взагалі татари не дуже любили рибу і вона йшла на експорт. Перед цим її сушили, в'яли, солили. Особливо цінувалася на європейському ринку ікра, що називається «кав'яр». У Кримському ханстві вирощувалися чудові сорти винограду. До нас дійшли відомості про такі сорти, як мавро-кара, різакі, халкі, тиртир, кишміш, хуш-юзум, тана-гоз, ламбат-юзюм, хатин-пармак, аградя та інші. Родючий кримський ґрунт приносив великий урожай винограду, з якого робили сік, вино та сухофрукти. Унікальні кримські вина вважалися елітними навіть у країнах Південної Європи, що виробляють власні вина. Відомо, що кримське вино йшло на експорт до Московщини (Абдулаева, 2012: 60).

За твердженням С. Секиринського та Д. Секиринського, «з давніх-давен користувався популярністю кримський південно-бережний тютюн. Спочатку тютюн вирощувався тільки для потреб кримського населення, але до XVII століття, коли він став популярним, його посіви зросли, поступово покращилася якість насіння, деякі з яких доставлялися зі Стамбула та інших азіатських провінцій Османської імперії. Найкращі

сортів вимагали ретельного догляду. Навіть у найбільш важкодоступних місцях до тютюнових плантацій були проведені кярізи та влаштовувалися хаузи. Збирали стигле листя тільки в певний час доби, за спеціальною технологією. Кримський запашний тютюн експортувався до Європи, й слід зазначити, що вищі сорти мали великий успіх. До того ж він був значно дешевшим за тютюну, що привозився з американського континенту. Тютюнова промисловість приносила великі доходи ханську скарбницю. Експортувалися з Кримського ханства такі товари, як шкіра, що надзвичайно цінувалася у Середземномор'ї, овеча вовна, сап'ян, сірі та чорні смушки. Про це свідчать нотаріальні акти XV ст. Високо цінувався мед кримських сірих бджіл із села Османчик, який вважався найкращим у всьому Криму. Він доставлявся не лише до двору кримського хана, а й до столу османського султана. З меду робили солодощі, використовували в медицині, застосовували у косметичці, а воску вистачало для чотирьох великих кримських заводів свічок. З внутрішніх областей півострова надходили яблука, інжир, часник і цибуля, квасоля й навіть невідомий поки що Європі рис» (Секиринский, 1991: 142-143).

Не можна залишити без уваги ремесло, що набуло широкого поширення в передгір'ї, гірських і прибережних селах і містах. С. Ковальова пише: «Ремісничє виробництво набуло форми замкнених цехових організацій, які нормували умови праці та збуту й з успіхом захищали свої інтереси від домагань. До найбільш розвинених видів виробництва належала вичинка шкіри та обробка металу, головним чином, виготовлення холодної та вогнепальної зброї. А от місцеві текстильні мануфактури не могли похвалитися особливим попитом, у тому числі не так цінувався й шовк, виготовлений з місцевої сировини. Збереглися свідоцтва про те, що на продаж йшли такі тканини, як куфтер (вид камки, найчастіше з великим візерунком) та тафта (Ковальова, 2020: 13).

Щодо кримського ввозу, то він був не менш значущим. С. Пилипенко наголошує: «Півострів був найважливішим центром всього

Причорномор'я, через який постачалися товари з прилеглих до нього регіонів. Відомий основний асортимент увезення через порти Східного Криму. Транзитом через Кафу йшли анатолійська бавовна, середземноморські маслини, оливкова олія, боби, жито, оцет та корабельні щогли. Далі ці товари прямували до кримських міст, Поволжя, Польщі та Московії» (Пилипенко, 1996, 93-95).

Отже, кримські татари займалися як тваринництвом, землеробством, садівництвом, виноградарством, рибальством, так і працювали в різних галузях, що видобували та обробляли матеріали, вели активну торгівлю. Кримське ханство процвітало, забезпечуючи своє населення всім необхідним як місцевого виробництва, так і закордонними товарами. Таким чином, економічна основа для розквіту кримськотатарської культури була створена самими ж кримськими татарами.

3.2. Внутрішня та зовнішня торгівля

На момент виникнення незалежного Кримського ханства у XV ст. на його території вже склалися і поступово розвивалися торгові шляхи, якими рухалися з країни до країни товари, приїздили заморські купці. Торгові шляхи пов'язували десятки держав та народів. Звісно торгівля, як значне джерело податкових надходжень до бюджету країни, грала одну з найважливіших ролей у житті його населення.

Як стверджує Г. Абдулаєва «в ханський період серед кримських татар майже не було купців та комерсантів. Зустрічалися лише рідкісні винятки. Джерела донесли імена кількох мешканців Кафи, які жили наприкінці XIII століття і та займалися комерцією – це купці Осман, Ібрагім, Сададдіні і Ак-Косю. Що стосується торгівлі, то тут ситуація була абсолютно інакшою. Справа в тому, що мешканці ханства продавали виключно свою продукцію, будь то продукти харчування або ремісничі вироби, тим паче що більшість майстерень одночасно були й лавками. Тож

у цій справі їм не потрібні були посередники. Торгівля перебувала у руках місцевих жителів, а товари славилися якістю та дешевизною» (Абдулаева, 2012: 63).

Про кримську продукцію нерідко писали іноземці, які побували в Криму. Так, Ніколаас Вітсен, голландський політик, підприємець і водночас картограф, відвідавши наприкінці XVII ст. Кафу (сучасна Феодосія) залишив цікаві описи як самого міста, так і його базару: «Я не знаю, чи є у світі інше місто, де життєві запаси були б кращими і коштували дешевше, ніж у Кафі. Баранина має тут відмінним, чудовим смаком, а коштує 4 пенінги за фунт. Інші види м'яса, хліб, фрукти, птиця та вершкове масло коштують ще дешевше. Можна сказати, їх тут задарма віддають... Про торгові обороти говорить один факт: за 14 днів, що я тут куштував, у гавань прийшло і пішло більше 400 суден, не рахуючи маломірних, які курсують уздовж берегів ... На першому місці з товарів тут стоїть азовська солоня риба та ікра, якими постачається вся Європа... Після риби йде зерно, вершкове масло, сіль. Це місто забезпечує Стамбул і ряд дрібніших міст. Турки віддають перевагу всім іншим сорт вершкового масла з Кафи ...» (Витсен, 1692).

«Багато мандрівників – пише С Пилипенко – зазначали, що в Кафі, як втім, й в інших великих центрах ханства, базари та лавки працювали щодня, що власне й приваблювало сюди більше іноземних купців, оскільки в інших місцях ринки та базари функціонували лише щоп'ятниці. Більше того, у таких торгових центрах, як Ескі Кирим та Карасубазар, пов'язаних зі старовинними караванними шляхами, поряд з роздрібною торгівлею процвітала й оптова. Сюди з'їжджалися як місцеві виробники, так й іноземні купці з своїм товаром. Зупинялися вони у зручних ханах – готелях, збудованих спеціально для цих цілей. Як правило, кримські торговці та приїжджі комерсанти могли тут зняти просторе складське приміщення й відразу кілька житлових кімнат, де розміщували найдорожчий товар. Оскільки готелі знаходилися поблизу базару, то було

заведено, що сюди приходили й покупці. А іноді прямо на заїжджому дворі відбувався обмін продукції між місцевими виробниками та приїжджими купцями. Останні знайомилися із зразками товару, прицінювались, торгувались і, якщо все влаштовувало, укладали угоди. Ті нотаріальні акти, що дійшли до нас, укладені ще в перші роки утворення Кримського ханства, свідчать, що з Ескі Кирима купці вивозили в портове місто Кафу шовк-сирець трьох сортів, шкіру, хутра, прянощі, дорогі тканини, барвники, вироби із золота та срібла й багато іншого. А вже звідти товар йшов до Європи» (Пилипенко, 1996: 95).

Як правило, більша частина товару була місцевого виробництва. О.Савченко, наприклад, зазначає, що «шкіра, яка цінувалась у всьому середземноморському регіоні, в основному доставлялася в Ескі Кирим і Карасубазар з ногайських степів. Завдяки нотаріальним документам збереглися відомості, що середня партія шкіри, що вивозиться вже з Кафи в Геную складалася з двохсот штук. Не меншим попитом користувалися вже готові вироби зі шкіри, наприклад, сідла та взуття з кольорового сап'яну. А ось хутра, в основному горностай і білка, що доставлялися в Крим із сусідньої Московії, і місцевий каракуль везли у Кафу, де була розташована ціла вулиця з кушнірськими майстернями. Тут шкірки піддавалися обробці й лише після цього вирушали на іноземні ринки» (Савченко, 2014: 144).

Про ареал розповсюдження кримських товарів В. Пірко пише: «Йшли кримські товари і на Схід, переважно, на Кавказ. Так, черкеси-адиги закупували у Криму тканини, вироби зі шкіри, жіночі прикраси, посуд, зброю та багато іншого. До Османської імперії з Криму йшли ремісничі вироби, пшениця, м'ясо, олія, шкіри, віск, тютюн, борошно всіх сортів, шерсть, повсть, земляне мило – кіл, таманська ікра, пряжа, бавовна, мед, керченська нафта та сап'ян. На північ, переважно у Запоріжжя, йшли сіль, вино, шерсть, овчина, сап'ян, шовкові тканини, взуття, шкури, зброя та інші ремісничі вироби» (Пірко, 1994: 38).

Про якість ремісничих виробів та попит на них пише С. Ковальова: «Поза конкуренцією довгий час були вироби кримськотатарських ремісників, які зарекомендували себе високою якістю та майстерністю. Розквіт кримськотатарського ремесла припав на XV-XVII століття. Слід зазначити, що саме в цей час сусідня імперія Османа переживала занепад свого ремесла, а кримські виробники мали попит й цінувалися за справжню майстерність і мистецтво в ковальському, гончарному, ткацькому, прядильному, шорному, шевському, шкіряному, ювелірному, збройовому та інших ремеслах. Товари кримських майстрів, а також продукти сільського господарства та тваринництва, що вивозилися з ханства в одну лише Османську імперію, були досить значним списком» (Ковальова, 2020: 14).

За твердженням В. Крисаченко, «важливою складовою у кримській торгівлі були водні та сухопутні перевезення. Іншими словами, торгівля робила необхідним розвиток транспортної галузі, що обслуговувала насамперед місцеве населення. Основний транспорт у ханстві був сухопутний. Арби та мажари, які володіли специфічними кримськими рисами, котрі змінюються і вдосконалювалися з року в рік, виготовлялися з покоління в покоління майстрами з Буюк-Озенбаша, Коккоз та Бахчисараю. Якістю і легкістю славилися тутешні вози та всілякі приналежності до них. Завантажені товарами транспортні засоби вирушали на базари Кафи, Ескі-Кирима, Карасубазара та Бахчисараю» (Крисаченко, 2000: 87).

Весь товар якимось треба було доставляти до портів, а також до адресатів на суходолі. О. Савченко пише про транспортні засоби кримських торговців: «Зрозуміло, що арби, чудовий засіб пересування в гірській місцевості, не мали й не могли мати значної вантажопідйомності або місткості – інакше було б втрачено їх поворотність, що насамперед необхідно на вузьких та звивистих гірських дорогах та лісових стежках. Інша справа мажари, що використовувалися в передгір'ях і головним

чином на степових просторах. Тут в основу конструкції були покладені саме місткість та вантажопідйомність. Тяглою силою була парна верблюда упряжка, яка могла везти вантаж величезної маси» (Савченко, 2014: 101).

«Поширено хибне уявлення, що торгове мореплавання в Криму було справою виключно греків або іноземців, що прибували сюди. Насправді кримські татари активно займалися як перевезеннями на суднах, так і будівництвом їх. У Гурзуфі, у Партеніті та Кучук-Узені будували судна: невеликі шхуни, рибальські баркаси, на яких здійснювали регулярні перевезення до портів Османської імперії та Кавказу. Кучук-ламбатські та партенітські судновласники – кримські татари займалися каботажними, вантажними та навіть пасажирськими перевезеннями» (Бекірова, Іванець, Тищенко, Громенко, 2020: 82).

Напередодні анексії кримськотатарська торгівля морем досягла свого розквіту. Англійський фахівець з міжнародних перевезень, який відвідав у ці роки Крим, зазначив, що з Кафи торгові судна постійно ходять до «Стамбулу, Трапезунду, Синопу, Амасії, Гіраклії, Самсуну, Абази, Бургасу й Варни, в інші райони Анатолії та Румелії. При цьому тільки ханам належало в різні роки від 800 до 1 000 суден, порівняно невеликих, середньою вантажопідйомністю 150 тонн або місткістю 1 200 чвертей зерна. Не кажучи вже про перевезення з Кезлева та Керчі. Остання, маючи зручну гавань, використовувалася для зимового перестою торгових суден – як кримськотатарських, так і інших судновласників, які мали власність у Криму» (Абдулаєва, 2012: 65)

Звісно, торговці Криму оподатковувалися. З документів часів Менглі Гірая II відомо, що «у першій чверті XVIII століття торгові податки та мита на своїх територіях стягували беї. Частина цих доходів вони залишали собі, а частина грошей надходила до ханської скарбниці. Так, згідно з ханським указом цього періоду, спрямованим бею Яшлавському, видно, що останній мав стягувати з кожного возу фруктів, що відправляються на продаж, не більше 4 акче, а ось з кожної бочки вина по

15 акче. Примітно, що у ханстві з ремісників різних галузей, які продавали свій товар, мито бралось однаково з усіх підданих, без поділу за їх релігійними або національними ознаками. Торгівля процвітала та збагачувала як державну скарбницю, так і місцеве населення, яке не має потреб і поневірянь» (Пилипенко, 1996: 93).

Як бачимо, торгівля посідала дуже важливе місце в економіці Кримського Ханства. Розвивалася сухопутна та морська торгівля. Більша частина продукції, що поставлялася закордон була місцевого виробництва. Деякі товари поставлялися транзитним способом, наприклад хутро з Московщини. Головними торговельними центрами були Кафа, Ескі Кирим і Карасубазар. Серед торговельних партнерів ханства в основному були Стамбул, Генуя, Запоріжжя, Кавказ та інші регіони. Край розвитку кримськотатарської торгівлі поклала російська анексія у 1783 р.

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

4.1. Освіта і наука

На території кримського півострова перші початкові школи – мектеби та вищі навчальні заклади – медресе з'явилися ще в догіраївський період. Пізніше народна освіта стала одним із головних пріоритетів молодого Кримського ханства.

При кожній мечеті, аж до сільських, діяли мектеби. Тому сміливо можна сказати, що вже в середньовічний період грамотність у кримських татар була розповсюдженим явищем. А ті, хто хотів присвятити себе науці та мати звання «вулем» або «вчений чоловік», могли продовжити освіту у вищому навчальному закладі – медресе. Утримання та навчання їх оплачувала державна скарбниця чи заможний покровитель. Програма вищої школи включала: загальну теологію, мовознавство, логіку, математику, фізику, метафізику, політику та правознавство. Звичайно, не всі кримські медресе працювали за наведеною програмою дисциплін, але у різних регіонах ханства їх було кілька десятків, і завжди можна було вибрати той напрямок у науці, до чого майбутній сохт, тобто студент, мав схильність (Абдульвапов, 2022).

Багато випускників кримських медресе згодом ставали улемами. У XIV столітті слава про випускників медресе в Солхаті, заснованого в 1332 році ханом Золотої Орди Узбеком, поширювалася далеко за межі імперії Чингізидів. Відомо, що ще за часів золотоординського хана Джанібєка вчені з Криму: Дія аль-Кірімі та Рукн ад-дин аль-Кірімі (останній мав за спиною тридцятирічний досвід суддівської діяльності на батьківщині) були запрошені до Каїра, де вони читали лекції у відомих та престижних медресе. На той час центром вченого світу був Солхат (Старий Крим), тут

жили астрономи, історики, богослови – словом, усі ті, хто досяг успіху в різних галузях науки. Після утворення держави Гіраєв центр освіти та вченості розширив свої межі. Чимало відомих мудреців проживало в Карасубазарі, Кезлеві, Кефі, Бахчисараї. Історія зберегла імена далеко не всіх вчених і, на жаль, втратила більшу частину їх безцінних творів та праць (Абдульвапов, 2020).

У середовищі вченої інтелігенції нерідко зустрічалися дипломати, історіографи та особи духовного звання. Багато хто з них був наближеним до кримського двору, і часто їм доручали писати кримськотатарську історію. Але, на жаль, не всі імена вченого світу Кримського ханства до нас дійшли.

У перші роки після утворення Кримського ханства стали відомими імена таких вчених, як Хайрі-заде, автора історичної праці під назвою «Таквім», та його сучасника Абдульвелі-ефенді, який написав трактат «Меджмуа». Обидва твори, на жаль, до наших днів не дійшли, і, можливо, їх спіткала б сумна доля забуття, якби цих авторів не посилався у своїй праці під назвою «Сім планет» кримськотатарський історик XVIII століття Сеїд Мухаммед Різа (Сейтягъев, 2011: 70).

Вчений богослов Атиф-ефенді бен Сейдамет народився у Кезлеві у 1399 році. Збереглися відомості, що ця людина, виявивши блискучі політичні здібності, стала радником при першому кримському хані Хаджі Гірає і багато зробив для становлення молодої держави, а також особисто вела дипломатичні переговори з візирамі імперії Османа.

Найбільшу популярність отримав кримськотатарський астроном, історик і письменник Кайсуні-заде Недаї-ефенді, відомий як Реммаль-хаджі. Цьому автору належить біографія його сучасника та покровителя, кримського хана Сахіба Гірая I – «Таріх-і Сахіб Гірай хан», замовлена Реммалю-хаджі старшою дочкою хана Нурі-Султан Ханім. Ця хроніка є безцінним джерелом інформації про події часів хана Сахіба Гірая.

У XVI столітті у Криму жив відомий педагог шейх Ібраїм ефенді, автор теоретичної праці «Школи та медресе». Цей вчений чоловік став першим у ханстві укладачем коментарів до Корану. Народився він у степу серед ногайців Кримського ханства, в юності був відправлений до Бахчисараю, де й закінчив престижне Зинджирли медресе. Згодом Ібраїм ефенді переїхав до Порту. Тут тривалий час він працював в архівах однієї зі стамбульських бібліотек. На жаль, у Крим шейх Ібраїм більше не повернувся. У 1593 році він знайшов вічний спокій у місті Едірне і був похований на території текі дервішів Сирт. Щодо його сина Абдулли Азіз-ед-Діна ефенді, то він був відомим у Криму вченим. Його також знали як поета-містика. Абдулла Азіз-ед-Дін здобув блискучу освіту в Стамбулі, працював у султанській канцелярії, але згодом був призначений на посаду кефінського муфтія. Абдулла ефенді до Стамбула не повернувся. На схилі років він склав із себе обов'язки муфтія та присвятив решту життя педагогічній діяльності в одному з кефінських сільських мектебів (Степанченко, 2021).

Слід зазначити, що Кефе межі XVI і XVII століть славилася цілою плеядою інтелектуалів. Описуючи в XVII столітті Кефе, мандрівник Евлія Челебі, зауважив, що «це стародавнє місто - збори вчених і джерело знань, і так як клімат тут дивовижний, то й вчені займаються дивовижними науками і мають безліччю знань» (Челеби, 2008).

Сучасниками та наступниками муфтія Абдулли ефенді були брати Сеїт Муса та Хюсеїн Кефеві. Історик і богослов Сеїт Муса ефенді народився 1583 року в Кефі. Разом зі своїм братом Хюсеїном закінчив одну з кримських медресе, продовжив освіту в Стамбулі і вже у званні професора медресе повернувся 1625 року на батьківщину в Кефі. Тут він був призначений кадїєм, а після того як Абдулла ефенді склав із себе повноваження, за рекомендацією попередника зайняв вакантне місце муфтія кефінів. З його наукових творів найбільш відоме історичне

склепіння «Шемсю-таріх» («Сонце історії»), оригінал якого нині зберігається у стамбульському Султанському музеї.

Щодо його брата Хюсеїна ефенді Кефеві, то він став відомим у тюркському світі вченим-богословом, жив і творив при дворі Бора Газі Гірая II. Супроводжуючи свого хана, він залишив цінні записки про кримськотатарські військові походи тих часів. Обдарований письменник, Хюсеїн ефенді ще за життя був прозваний Мюелліфлер султани («Султан усіх, хто пише»).

З 1621 в кезлівському медресе при Хан-Джамі викладав відомий вчений Сеїт Абдул-Керім Шерефі Кефелі. За переказами він читав лекції, на яких був присутній юний Ашик Умер.

У 1641 році в Бахчисараї побачив світ майбутній учений, історик Девлетшах-ог'лу Абібулла ефенді. Після закінчення мектеба батьки віддали його до Зинджирли медресе. Тут читали лекції одні з найкращих педагогів на той час і випускали гідних сохтів. Девлетшах став відомим фахівцем у галузі історії тюркських народів та всього мусульманського світу. У правління Аділя Чобана Гірая за критику на адресу хана він був змушений назавжди залишити батьківщину. Девлетшах-ог'лу Абібулла ефенді закінчив свої дні у Стамбулі, де й був похований.

Не можна залишити без уваги головного кадія Кримського ханства часів Ісламу Гірая III Хаджі Мехмеда Сінаї, який зарекомендував себе як хороший письменник, а точніше біограф. Використовуючи матеріали кримських архівів, зокрема записи великого візира Сефер Газі, він відтворив політичну та військову історію ханства у період Козацької революції в Україні. Ця фундаментальна праця містить найцінніші відомості про політику Бахчисараю щодо Польщі та Османської імперії, точні дані про окремі походи кримськотатарських військ до Польщі та Московської держави (Якубович, 2017: 23-31).

Вчений із села Сефа Конграт поблизу Карасубазара Абдул-Гафар К'ирими здобув освіту в Криму. Свою службу при дворі почав з диван-ефенді – начальника канцелярії при хані Фетху Гіраї I. Будучи великим вченим, він одночасно працював над книгою з всесвітньої історії «Умдет ал-ахбар» («Опори історії»), яку завершив у середині 1740-х років. Сьогодні вона зберігається у стамбульській бібліотеці Сулейманія. Крім того, що ця праця охоплювала історію ханства з 1475 по 1739 роки, цінність твору була і в тому, що він використовував як кримські, так і арабські, перські та османські джерела (Степанченко, 2021).

Відомим кримським істориком був Сейїд-Мухаммед Різа ель-К'римі. Він належав до нащадків самого Пророка. Здобувши блискучу освіту, вчений залишив після себе кілька праць, одна з них – найвідоміший фундаментальний трактат «Сім планет у звістках про госуларів татарських», що охоплює історію ханського Криму з кінця XV до кінця XVIII століть. Відома була й інша його праця – «Історія дому Чингізів», але до наших днів дійшло лише його опис та посилання на нього у авторів XIX століття (Сейтягьяев, 2011: 72).

Не можна залишити без уваги об'ємну і змістовну працю представника кримської династії принца Халіма Гірая – автора історичного твору «Гульбюні Ханан», або «Рожевий куш ханів». Халім Гірай зібрав відомості з історичних книг і збірок і склав біографії 44 кримських ханів. Сьогодні ця праця доступна для широкого кола читачів (Халим Гидай Султан, 2004).

Вже у XVIII столітті у кожному місті та великому селі можна було зустріти десятки людей, що були обізнані в історії, так званих збирачів старих рукописів та книг. Вони охоче ділилися своїми глибокими знаннями із співвітчизниками. Ці люди були важливою частиною національної освітньої структури, живими осередками кримськотатарського Просвітництва. Таким подвижником історичної науки та книжкової культури був сучасник останнього кримського хана

Шагіна Гірая, каймакан Мехмет аг'а. Він вважався одним із найкращих знавців історії своєї батьківщини. У його домашньому архіві зберігалися численні старовинні рукописи, що містили цікаві відомості про минуле кримськотатарського народу (Зайцев, 2006: 92). Але після анексії Криму Російською імперією всі старовинні рукописи, які зберігалися у збирачів старожитностей, були вилучені представниками нової влади і або віддані вогню, або вивезені до Петербурга, де, можливо, зберігаються й донині.

Таким чином, освіта і наука в Кримському ханстві розвивалася на повну силу. Початкову освіту кримли отримували в мектебах, а вищу в медресе. Випускники медресе ставали вченими, філософами, богословами. Вони створили значу кількість праць з різних галузей знань.

4.2. Особливості кримськотатарської архітектури

Ні що так не демонструє рівень культурного розвитку держави як архітектура. Вона є відображенням технічного та інтелектуального рівня спільноти, що творить архітектурні споруди. Вподобання, спосіб життя, уявлення про світ – все це знаходить відбиття в архітектурних спорудах. Кримське ханство, що проіснувало близько 350 років, залишило помітний слід в історії України і деяку кількість наземних споруд, значне в порівнянні з практично повною відсутністю таких на великих територіях інших татарських держав Європи та Азії, але, звичайно, лише жалюгідний уламок великого минулого своєї культури.

Перелік народів, які вклали свій внесок у кримську архітектуру, вражає. Все це створило передумови для виникнення нової державної культури Кримської держави, об'єднаної тюркської національної ідеєю, яка спирається на потужний фундамент стародавньої місцевої архітектурної традиції. В результаті було створено надзвичайно своєрідне мистецтво архітектури, своєрідне навіть незважаючи на переважний вплив османського колосу, потужна культурна інтервенція якого вирішальним

чином вплинула навіть на набагато більш міцний і чужий арабський світ. У будівлях періоду правління Гіраєв можна бачити і вільне планування поселень тюркського кочового співтовариства, і суворий стиль мангупської спадщини, і чітку математичну гармонізацію форм архітектури Золотої Орди, і поетичну витонченість оздоблення, властиве османському світовідчуттю.

Дослідники відзначають дивовижне різноманіття форм і змішання стилів у пам'ятниках середньовічного Криму, визначаючи його як еклектизм. При цьому підкреслюється справжня майстерність виконання, витонченість стилю, вміння вибрати свій напрямок у різноманітному виріві віянь, залишити найдосконаліші зразки своїх творінь. Відзначаються і деякі західноєвропейські мотиви (ренесанс і бароко), які ніяк не вплинули на становлення сучасного кримськотатарського стилю і виглядають як неорганічні авторські включення під впливом стамбульських мод.

М'який теплий клімат Криму, велика кількість гарного будівельного каменю та лісу в поєднанні з розвиненими технологіями виробництва та обробки будівельних матеріалів визначили становлення основ кримськотатарської архітектури з його легкими витонченими літніми житловими приміщеннями, часом павільйонного типу, на масивному кам'яному поверсі галереями-айванами та обнесених міцними кам'яними стінами, складними орнаментальними ґратами, дерев'яним та кам'яним різьбленням, кольоровими вітражами, черепичними покрівлями. Традиції тюркського побуту і вимоги ісламського законодавства сформували складне на європейський погляд планування з автономними зонами перебування чоловіків і жінок, представницькими і господарськими приміщеннями, прагненням приховати нутро житла для погляду ззовні.

Близькість Туреччини, і політичний союз з Портою спонукали на створення «маленького Стамбула» в Бахчисараї, з Ханської резиденцією, що відтворює образ і форми султанського палацу Топ-Капи, одночасно з появою подібної ж резиденції в Казані (Халит, 1999, 118-125). Ця

тенденція посилилася із загибеллю інших татарських держав, коли османи залишилися єдиним покровителем, союзником і духовно спорідненим народом у політичному та військовому протистоянні з російською експансією. Знищений у пожежі потьомкінського погрому 1736 Хан-Сарай відновлюється у формах стамбульського стилю; мечеті Криму дедалі більше нагадують османські. З'являються і суто турецькі зразки, у тому числі збудовані видними османськими архітекторами: Джума-Джамі в Кезлеві, мечеть і лазні в Кефі (Крикун, 1998: 18-20, 85-86; 22) (Мімар Сінан, XVI ст.).

Велика територія Кримського ханства включала цілий ряд місцевостей, що докорінно відрізнялися один від одного як кліматичними, так і природно-географічними умовами. Незважаючи на те, що спеціальних досліджень планувань середньовічних поселень Криму не проводилося, спостереження XIX і початку XX ст. в ретроспективі дають матеріал, що дозволяє з великою часткою ймовірності судити і про особливості більш раннього часу.

Найбільш населена частина, культурне ядро держави – Кримський півострів також чудовий різноманітністю природно-географічного середовища (гори, передгір'я, степ, морське узбережжя). Це, а також складність етногенезу кримськотатарського народу та внесок іноплемянних компонентів населення Криму зумовили різноманітність планувальних принципів інфраструктури поселень, типологію житлових та господарських будівель та способів їх оформлення. Незважаючи на це, їх об'єднував ряд рис, властивих для будь-якого татарського поселення: нерегулярність планування, обов'язкова наявність кам'яної мечеті (однієї чи кількох), кав'ярні (к'явехане), що одночасно служила готелем і чоловічим клубом. Місцем спілкування жінок були розкішні лазні. На околиці міста чи села розташовувалися кладовища, де над могилами встановлювалися мармурові чи кам'яні плити (баш таш), іноді будувалися мавзолеї (дюрбе) (Халит, 2014).

Села гірського та передгірського Криму, потопали в садах, із суцільної зелені і виглядали як стрункі мінарети. Особливе значення, як і в багатьох інших народів причорноморської зони, татари надавали оформленню джерел питної води: у містах і селищах зустрічалися численні фонтани, часом химерно прикрашені орнаментами та каліграфічно виконаними написами (ім'я будівельника, рік побудови, вислів із Корану).

Степові кримці розселялися дисперсно, відповідно до потреб напівкочового скотарства, зазвичай на схилах захищених від вітру степових балок і річкових долин з підвітряної сторони. Будинки, зорієнтовані фасадами на південь, розташовувалися на значній відстані один від одного. Посеред села влаштовували великий круглий майданчик, усипаний піском для військових вправ. У степовому районі Карасубазара і Акмесджиту (Сімферополя) татарські села відрізнялися безладною забудовою, з пустельним двором, оточеним низенькою огорожею і мали неправильні, але досить широкі вулиці.

Поселення зони південного узбережжя часто являють собою суцільну багатоярусну споруду з двоповерхових будинків по схилу ущелини. Вулиці в такому селі – це криві кам'яні сходи у вузьких проміжках між будинками, що нагромаджуються один над одним; двір іноді розміщується безпосередньо на даху нижнього будинку (Озенбашлы, 1997).

Більшість середньовічних поселень навряд чи істотно змінювалися аж до епохи настання індустріальної революції другої половини XIX століття. Наприклад, характеристикою татарського середньовічного міста цілком можна вважати опис П. Палласа (кін. XVIII в.): «Старе місто Ак-Мечеть побудовано, як і всі татарські міста, з вузькими, кривими і немощеними, дуже брудними вулицями, і оскільки всі його двори обнесені огорожами, а будинки, збудовані всередині цих дворів, дуже низькі, так що їх майже не видно, то здається, що ти ходиш серед стін вапняного бутового каменю. Всі будинки побудовані з білого вапняку мергельного, звичайного

в цій місцевості і виламуваного неправильними, а квадратними шматками, в них примітно багато скам'янілостей, відомих під ім'ям сочевицьких каменів; тільки мала частина цього каменю обтесана для кутів та оздоблення дверей та вікон. Замість вапняного розчину у всіх татарських містах півострова для будівель використовують глину, змішану з вапном, додаючи для міцності пісок. Дворові будівлі здебільшого – тинові, обмазані глиною, а їх дахи – з легкої жолобчастої черепиці, покладеної на глині по тинах; ці дахи, якщо черепиця не підмазана вапном, вимагають великого ремонту від впливу буревіїв, що панують тут» (Паллас, 1999: 26).

Всі ці особливості, що диктувалися цілим комплексом умов формування архітектурного довкілля, в тому числі і рисами своєрідності етнічних традицій, носили об'єктивний характер і сформувалися вже при заселенні Криму татарами та їх попередниками. Тому перелічені типи поселень і жител можна умовно вважати за більш менш наближену модель реально існувала громадянської архітектури кримськотатарського народу і в середньовічний час.

Справжнім втіленням ханських розкошів були їх палаци. Перші палацові комплекси Кримських ханів з'явилися одночасно із відділенням Криму від Золотої Орди та виникненням незалежної держави. Перенісши в першій половині XV століття столицю з Солхата в Кирк-Ор (Чуфут-Кале), хан Хаджі-Гірай разом з будівництвом цитаделі під північним схилом гори побудував ханський палац, який проіснував як ханська резиденція аж до перенесення столиці до Бахчисараю. Таким чином, на той час у Криму існувало п'ять малих ханських палаців – старий палац Девлет-Сарай, палаци Улак-Сарай, Алма-Сарай, Качі-Сарай, Сюйрень-Сарай (Маркевич, 2003). Вони служили ханам заміськими віллами, головним місцем їхнього перебування став Бахчисарай.

Описати всі палаци Криму в рамках магістерської роботи не є можливим. Це тема для окремого масштабного дослідження. Тож зупинимося лише на одному з них – Хан-Сараї у Бахчисараї. Палацовий

комплекс у Бахчисараї має складну історію. Він, ймовірно, продовжуючи традиції палацової архітектури столичних міст Золотої Орди, спочатку будувався не як укріплена резиденція (цю функцію продовжував виконувати Кирк-Єр, де зберігалася ханська скарбниця і знаходився до XVII ст. монетний двір), а як своєрідне втілення райського саду. Ця наскрізна ідея пронизує тут все: повна відсутність виражених елементів кріпосної архітектури, відмова від монументального стилю як втілення державної влади, вільне планування при чіткому зонуванні на представницьку та житлову зони при загальному відчутті житлової резиденції, а не парадного офісу (Халитов, 2009: 306).

В основі своєї Хан-Сарай був збудований Сахіб I Гіраєм разом з заснуванням самого міста Бахчисараю. «Згодом палац зростав і розширювався, кожен хан вносив свій внесок у його розвиток. Дослідники приходять до висновку, що перший період формування комплексу палацу завершився за часів правління Аділь-Сахіб-Гірай хана (був ханом тричі в період 1521–1551 рр.). Від XVI ст. тут збереглися Диван, Мала та частково Велика Палацова мечеть, портал Демір Капи. Інші будівлі сильно спотворені» (Ханский дворец).

На жаль, численні втручання в архітектуру палацу після завоювання росіянами Криму, що знищили значну частину його будівель і приміщень, а також спотворили його інтер'єри, не дозволяють сьогодні повністю реконструювати колишній вигляд Хан-Сараю. Однак основна його ідея нерегулярного палацу-саду, що дала назву всьому місту, (від татарських слів *baqsa* «сад» і *sarayu* «палац»), пронизаного світлом, що потопає в квітах і зелені, з численними відокремленими куточками і фонтанами (потoki чистої води – невід'ємний атрибут уявлення про рай), зберігся. Не зазнав змін і композиційний принцип периметрального komponування навколо центрального двору, від початку закладений у цей комплекс, читається тут досить чітко (Федчук, 2018: 170).

У плануванні палацу ясно читається поділ на ряд локальних функціональних зон: представницьку, житлову, меморіальну, господарську та рекреаційну (зону відпочинку). У представницькій зоні, що розташовується відразу за головними (Північними) воротами, згруповані навколо передньої частини палацової площі, парадна частина палацу з входом через Демір Капи з Посольського саду, Диван та ряд інших парадних приміщень. До неї ж можна віднести і будівлю Хан-Джамі з іншого боку площі. Житлова зона включає задню частину палацу, гарем і навколишні сади з Соколиною вежею. До неї примикає і зона відпочинку (садові тераси) з Дюрбе Діляри Алтин-Бікеч. На протилежному боці площі – господарська зона. До мечеті примикає меморіальна зона – Ханський цвинтар (Маркевич, 2003).

Окремі споруди комплексу Хан-Сарая, датовані першим періодом його існування, дозволяють скласти деяке уявлення про характер кримсько-татарської архітектури XV-XVI ст.

Очевидно, Хан-Сарай закладався як традиційний палацовий комплекс на кшталт ханських резиденцій столічних міст Золотої Орди. Про це говорить демонстративна відмова від зовнішніх укріплень і архаїчна архітектура ключових споруд, як би зберігає спогади про минуле і, можливо, що відтворює якісь знакові риси родових споруд Чингізидів. Це підтверджують і спогади сучасників, які бачили палац до його пожежі в 1736 році, згадували про «китайський» характер його обробки. І в написах XVII століття розповідається про те, що новий образ палацу сподобався б китайцям. Китайський і монгольський компонент у культурі Золотої Орди, який, безсумнівно, традиційно підтримувався нащадками монголів, швидше за все був притаманний ментальності Чингізидів і штучно вводився в побутове оточення ханів, символізуючи зв'язок часів (Халитов, 2009: 308).

В архітектурі Хан-Сарая чітко виражений принцип асиметрії, настільки характерний для тюркського мислення в мистецтві. Він

виявлявся в татарському мистецтві всіх часів, надаючи особливий шарм навіть творам бароко і класицизму, де принцип симетрії витримувався особливо жорстко. Увага до деталі, поезія взаємної гармонізації форм і кольорів первинні по відношенню до загальної композиції. Як приклад можна навести той самий Сельсебиль, де за загальної Гіральдической симетрії не можна знайти двох однакових деталей.

Інший яскравий приклад кримськотатарської архітектури – це мечеті. На час виникнення Кримського ханства на його території склалося два основних типи мечеті: центрально-купольний і колонний, сприйняті з більш ранньої золотоординської традиції (центрально-купольні – мечеть у Судакській фортеці, 1222 р.; Куршун-Джамі, колонні – мечеть Бейбарса, 1287-1288 рр.; мечеть-медресе Узбека, 1314 р.; мечеть в Кирк-Єрі (пізніше Чуфут-Кале), 1346 р.); зальні – мечеть Тахтали Джамі в Бахчисараї, 1707 р.; а також купольно-базилічні (Хан-Джамі в м. Кезлів, 1552 р. та ін.). Нові торгові, ремісничі центри півострова XVI–XVIII ст. Бахчисарай, Кезльов, Карасувба-зар, Ор активно забудовувалися громадськими та культовими спорудами за підтримки та заступництва кримських ханів. У Бахчисараї, за описом турецького мандрівника Евлія Челебі, 1666 року налічувалося 24 мечеті. Карасувбазар у 1666 році мав 28 мечетей. У місті Кезлів у XVII столітті знаходилися будівлі 26 мечетей. Отже, загальна кількість мечетей споруджених за п'ять з половиною століть у 6 містах та у 1474 селах Криму до 1786 року становила понад 1600 (Халит, 2014).

Центрально-купольні мечеті являли собою, як правило, кубічний об'єм, перекритий куполом на вітрилах, що спирається на 8-16-гранний барабан. До будівлі могли примикати різноманітні прибудови (сіни, галереї, медресе). Над кутом будівлі височіло 10–16-гранний мінарет на квадратному в плані витягнутому вгору ярусі, зазвичай в османській традиції. Серед них Кебір-Джамі в Ак-Мечеть (Акмеджит), 1508 р. (7 x 7 м), домова мечеть Гіреїв у Бахчисарайському палаці, мечеть Муфтії-Джамі в Кафе). Будинки могли мати скатні покриття з черепичною

покрівлею або металеві (свинцеві) прямо на поверхні зовнішнього бані (Зиливинская, 2019).

Колонні мечеті являли собою прямокутну будову, часто двосвітлу, з витягнутою вздовж кеблів молельною залю і трьома поздовжніми нефами, утвореними кам'яними аркадами. Над бічними нефами розміщувалися антресолі. Будинок перекривався 1–4-схилим дахом з черепичним покриттям і міг увінчуватися півмісяцем рогами вгору в османській традиції. Такими є реконструкції мечеті в Чуфут-Калі, 1455; Хан-Джамі в Бахчисарайському палаці, XVI ст.; невелика мечеть Ешиль-Джамі поблизу Бахчисарайського палацу, 1764 р. (Халит, 2012: 34-35).

Зальні мечеті прямокутної у плані конфігурації представляють широко поширений у татарської архітектурі тип, що у різноманітних варіантах по всій території Росії, у Середній Малій Азії, на Кавказі та інших. До них належить мечеть Тахтали Джамі в Бахчисараї, 1707 р. та інші (Зиливинская, 2020).

Купольно-базичні мечеті являють собою пряме перенесення османського типу джамі, з'явилися в середині XVI століття зусиллями великого османського архітектора Синана. Зразком мечеті цього є Джума Джамі (Хан-джамі) у м. Кезлев, 1552 р. Ймовірно, до цього ж типу належала і найбільша у Криму мечеть, споруджена на честь султана Селіма у м. Кефе (Феодосія), творіння знаменитого турецького архітектора Ходжа Сінана, розібрана в 1833 році. Крім них згадуються «Шор Джамі», «Бук Джамі» (Зиливинская, 2021).

В цілому архітектуру Кримського ханства можна визначити як цілком самостійне культурне явище, що виникло на міцному багатовіковому фундаменті місцевої традиції і спиралося, з одного боку, на тюрко-татарську державну ідеологію, з іншого – на високу ремісничу майстерність народів, що його населяють. Перебуваючи в безпосередній близькості та залежності від світового центру ісламської культури того часу – Османської імперії, вона з неминучістю (як, втім, і більшість

мусульманських культур світу) сприйняла риси турецького стилю, залишаючись, однак, при цьому в основі своєї цілком своєрідної та концептуально ясною галуззю державної та народної культури Криму.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ПО ЗАСТОСУВАННЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Кримські татари (кримчаки, кирилми) є одним з корінних народів України, який сьогодні бореться за повалення окупаційного режиму в Криму та повернення його до складу нашої держави. Ми маємо більше знати про їх минуле, ключове місце в якому займає Кримське ханство. Довгий час пересічні українці практично нічого не знали про державу Гіраїв. Однак, при першому ж наближенні виявляється, що в долі державних утворень українців та кирилми було багато спільного. Кримське ханство свого часу було анексовано через хижі завойовницькі амбіції Російської імперії у 1783 р., так само як це було зроблено з Запорізькою Січчю у 1775 р., Гетьманщиною у 1782 р. та Річчю Посполитою у 1795 р.

Історія Кримського ханства посідає дуже важливе місце в історії України. Однак, єдине, що пам'ятав пересічний українець зі шкільного курсу історії – що запорізькі козаки вели запеклу боротьбу з кримськими татарами та протистояли їх набігам. Причина погляду криється в підході до вивчення минулого України, який зародився в імперський період та отримав подальший розвиток в сталінські та постсталінські часи. В результаті – більше 20 років українські школярі вивчали історію Кримського ханства лише через призму «грабіжницьких нападів», кримські татари виставлялися одвічними ворогами козацтва. Лише після початку російсько-української війни в 2014 р., з анексією Криму, ситуація змінилася. В підручниках з історії України за 8 клас, в редакції 2016 р., вже з'явилися параграфи, присвячені історії Кримського ханства. Збільшилась кількість досліджень українських істориків, присвячених цій тематиці. Вийшли назовні поширені факти козацько-татарських союзів, в тому числі

проти московитів. Однак і сьогодні в шкільних вчителів є проблема з підбором матеріалів з історії Кримського ханства, оскільки спеціалізовані, фахові роботи мало підходять для сприйняття учнями.

Нещодавно прийнятий Державний стандарт базової середньої освіти (Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року) звертає увагу на розвиток різних компетентностей, включно з соціальними, під час формування яких варто приділяти увагу розвитку уміння «ідентифікувати себе як ... громадянина України». А цього складно вимагати, наприклад від кримських татар, якщо історія їх народу виставляється як негативне явище для минулого українських земель.

В навчальній програма для загальноосвітніх навчальних закладів Історія України (Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2019 № 236) є тема під назвою «Кримське ханство: внутрішня та зовнішня політика». Однак, у програмі на 2022-2023 навчальний рік програма такої теми вже не містить (Наказ Міністерства освіти і науки України від 03.08.2022 № 698). На нашу думку такий підхід є помилковим, оскільки знову викреслюється важлива частина минулого нашої країни.

В рамках методичної розробки ми схильні дотримуватись наказу від 2019 р. та пропонуємо уривок до плану-конспект з теми «Кримське ханство: внутрішня та зовнішня політика», розроблений на основі матеріалів нашого кваліфікаційного дослідження. Ми подаємо матеріал, який дасть краще уявлення про кримськотатарську державу – про її державний устрій.

Державний устрій Кримського ханства

На чолі кримськотатарської держави стояв хакан, або хан-володар, або верховний пан. Повністю титул звучав так: «Великий падишах Великої Орди та Великого Юрта, Дешт-Кипчака, і престольного Криму, і незліченно багатьох татар і незліченних ногаїв, і гірських черкесів і татів з тавгачами, і всіх багатьох, котрі обрали ясну віру та іслам». Він володів

великими повноваженнями, був володарем хутби, інакше кажучи, його ім'я згадувалося першим у п'ятничній молитві. Його прерогативою був випуск монети з власним ім'ям, що насправді було найпершою ознакою монаршого суверенітету. Кожен кримський хан мав свою особисту монограму – тугру. Кримських ханів поважали і визнавали падишахами на Заході, де європейські монархи добре знали, що хан носить титул падишаха і вважається спадкоємцем імперії Османа в разі відсутності в османській династії дітей чоловічої статі.

Другою особою у державі після хана був його спадкоємець – калга, або калга-султан. Примітно, що принців та принцес у ханство називали не інакше як султан. Офіційно титул калги – правонаступника та першого спадкоємця на престол – затвердив другий кримський хан Менглі Гірай. В офіційних грамотах та документах калга титулується як «спадкоємець великих султанів, слава поважних хаканів». Етимологія слова має кілька версій. За однією з них, можливо, воно походить від арабського терміна «каліфе», що означає намісник, або наступник; по другий – від тюркського «калг'ай», буквального значення якого «він залишиться». Вперше сан калги згадується у документах 1475 року. Ймовірно, першим калгою був молодший брат і водночас вірний соратник Менглі Гірая султан Ямгурчі. Але після його смерті хан проголосив своїм спадкоємцем старшого сина Мухаммеда Гірая. Протягом усієї історії Кримського ханства на посаді калги були найближчі родичі хана, його брати, сини, племінники, дядьки і навіть пасинки. Їх у свої наступники найчастіше обирали самі правителі. Іншими словами, спадкоємцями не завжди ставали за старшинством, а й за неабияким розумом і здібностями. Калга мав право на листування та обмін власними послами із закордонними правителями. Він був командувачем основною військовою силою ханства та відповідав за стан оборони держави. Під час військових походів він брав командування 60-тисячним корпусом (якщо хан не міг вирушити у похід особисто), а в мирний час контролював діяльність мурз.

Ор-бей за значимістю слідував відразу після калги. Як правило, цю ключову у військово-стратегічному та політичному сенсі посаду обіймали представники ханської династії, але іноді й Ширін беї у винагороду за надані ними видатні заслуги. На ор-бея покладалася велика відповідальність дбати про зовнішню безпеку держави та непорушність її кордонів, а також стежити за порядком у ханських провінціях за межами півострову.

Далі йшли сераскири, чи воєначальники, від імені хана керуючі Буджаком, Едісаном, Східним Ногаєм і Кубанню. Цю престижну і водночас відповідальну посаду займали султани – принци з ханського роду. Сераскиром могла бути тільки розумна і розважлива людина, яка має авторитет і пошану в середовищі волелюбних ногайців. В іншому випадку голови ногайських родів мали право звернутися до хана з проханням призначити їм нового ханського намісника.

До адміністративного апарату Кримського ханства входили і жінки, які стояли на одному з найвищих ступенів соціально-політичної ієрархії. Найвпливовішою з мешканок гарему Гіраїв була валіде, або анабеїм, частіше мати або сестра хана. Вона лише офіційно поступалася калзі, а практично сильно впливати на рішення імператора. Анабеїм була присутня на засіданнях дивана, де мала право голосу, мала скромне, але цілком залежне від неї коло придворних, а ханська скарбниця щорічно відраховувала їй дуже солідну суму. Вона брала активну участь і в зовнішньополітичному житті ханства, вела незалежну кореспонденцію з монархами інших держав, займалася благодійністю.

Знаковою та вагомою фігурою у Кримському ханстві був верховний муфтії. Він був головою та зберігачем закону. Формально він нікому не підкорявся, крім халіфа мусульманського світу, яким з 1517 р. був османський султан. Муфтії користувався не лише повагою і підтримкою Гіраєв, він мав особливий привілей на свій розсуд у тій чи іншій ситуації, що склалася, тиснути на ханів або, навпаки, підтримувати їх. Тому на цей

високий піст обирався глибоко порядна і мудра людина. Одним із важливих обов'язків вищої духовної особи була турбота про розвиток національної науки, про умови побуту та праці кримських учених, про лікарську практику у всіх її видах та багато іншого. Він сприяв відкриттю нових навчальних закладів від мектебів до медресе і надавав підтримку вже існуючим початковим і вищим школам.

Великий бей, чи великий візир, перший міністр хана та її радник був ватажком дворянської аристократії. Він поступався першістю в ієрархії придворних сановників лише муфтію. Усі справи держави перебували у його руках, він стежив за цивільним правопорядком з урахуванням законів і традицій ханства. Нерідко посаду візира обіймали беї з роду Ширін. Візир стежив за громадським порядком у столиці та її окрузі, затверджуючи всі судові справи, інакше кажучи, він додатково поєднував поліцейські та юридичні верховні функції.

Дворянську аристократію ханства представляли беї з найвпливовіших і наймогутніших родів. В окремі періоди історії їх кількість сягала шести. Усі вони брали участь у створенні незалежної кримськотатарської держави. Серед них особливо виділялися чотири роди: Ширін, Барін, Аргін та Седжеут. Ці чотири клани з давніх-давен іменувалися Дерт карачі. Лідери цих бейських родів мали великий авторитет і вагу, їм надавалися традиційні політичні привілеї. Держава могла покласти на окремих родів відомство дипломатичних відносин у якомусь одному напрямі.

Соціально-політична і культурна роль беїв у ханстві полягала у тому, що вони стояли на захисті державних законів. Інші піддані від простого селянина чи ремісника до найшляхетніших мурз поважали їх, адже вони були гарантом народної свободи на противагу ханській владі, яка без цього цілком могла перерости в деспотичну.

Ще одним благородним, шановним і нечисленним прошарком у ханстві були мурзи. Це були справжні спадкові дворяни за своїм

народженням. Їхнє коріння сягало далекої давнини. Вони не могли робити ганебних вчинків, оскільки це кинуло б тінь на їхній рід, на предків і навіть на нащадків. Ці мурзи володіли маєтками, отриманими у спадок, на які вже ніхто не міг посягнути. Більше того, вони мали і вагомі політичні права. Як спадкові володарі вони підписували міжнародні документи, якщо в них йшлося про землі, де здавна селилися або кочували предки цих дворян. Представники давніх родів, фамільних заслуг, мурзи утворювали єдиний військово-інтелектуальний кістяк ханства. Адже у зв'язку з поняттями про станову етику ці дворяни могли займатися лише військовою справою. Гіраї цінували їх і ставилися до них з особливою повагою.

У Кримському ханстві вищий представницький і законодавчий орган, чи інакше диван, вирішував важливі політичні проблеми, військові та внутрішні правові питання. Він поділявся на великий та малий. До складу великого дивана входили: калга, нур-ед-дин, ор-бей, муфтії, візир, Ширін бей та беї-карачі, кадї-аскер, сераскири, міністр фінансів ханства – казнадар-баші, скарбник – дефтердар-баші і так до 21-22 членів авторитетних та впливових у ханстві осіб. Звичайно ж, ханська родина становила єдине ціле, і муфтії, за всієї своєї духовної значущості, ніколи не міг для хана стояти вище, ніж, наприклад, нур-ед-дин. Малий диван збирався згідно з придворним протоколом або в особливо важливих випадках. Як правило, він не вимагав повного складу. Сюди могли входити лише калга, нур-ед-дин та четверо карач-беїв, а вже з середини XVII століття на малому дивані могли бути присутніми ор-бей, кадї-аскер та начальник ханської гвардії капикулу. Примітно, що хан не міг чинити всупереч рішенням дивану. В іншому випадку його члени могли зовсім не з'явитися і зірвати державну раду.

Судді – кадїї мали у кримськотатарському суспільстві значну вагу. Вони стежили за виконанням усіх положень шаріату, до сфери їхньої компетенції входила підтримка існуючого порядку та спокою на всій території ханства. У сферу діяльності кадїя входив один кадїлик, а самі

вони підкорялися кадї-аскеру – головному військовому судді ханства. Останній постійно мешкав у столиці ханства і його відомству було доручено стежити за дотриманням чинних законів. Судова практика, заснована на принципі вибору кадїїв мурзами, цілком успішно функціонувала в умовах Криму, де кримськотатарські суди славилися своєю неупередженістю та непідкупністю, що говорить про професійну та моральну якість кримських юристів.

Адміністративно-територіальний устрій Кримського ханства передбачав поділ на каймаканства. До початку XVIII століття їх було 6. У свою чергу, каймаканства ділилися на кадилики, які входили всі села та населені пункти держави. Так, Бахчисарайське та Оркапинське каймаканства склалися з 6 кадиликів, Акмеджитське, Карасубазарське та Кефенське з 9, а Кезлівське каймаканство складалося з 5 кадиликів. Отже, лише у кримській частині ханства налічувалося 44 кадилики. На чолі кожного округу стояв каймакан. У його права та обов'язки входило дотримуватися порядку і діяти в рамках чинного в ханстві закону.

Культура Кримського ханства

На території кримського півострова перші початкові школи – мектеби та вищі навчальні заклади – медресе з'явилися ще в догіраївський період. Пізніше народна освіта стала одним із головних пріоритетів молодого Кримського ханства.

При кожній мечеті, аж до сільських, діяли мектеби. Тому сміливо можна сказати, що вже в середньовічний період грамотність у кримських татар була розповсюдженим явищем. А ті, хто хотів присвятити себе науці та мати звання «вулем» або «вчений чоловік», могли продовжити освіту у вищому навчальному закладі – медресе. Утримання та навчання їх оплачувала державна скарбниця чи заможний покровитель. Програма вищої школи включала: загальну теологію, мовознавство, логіку, математику, фізику, метафізику, політику та правознавство. Звичайно, не

всі кримські медресе працювали за наведеною програмою дисциплін, але у різних регіонах ханства їх було кілька десятків, і завжди можна було вибрати той напрямок у науці, до чого майбутній сохт, тобто студент, мав схильність

Багато випускників кримських медресе згодом ставали улемами. У XIV столітті слава про випускників медресе в Солхаті, заснованого в 1332 році ханом Золотої Орди Узбеком, поширювалася далеко за межі імперії Чингізидів. Відомо, що ще за часів золотоординського хана Джанібєка вчені з Криму: Дія аль-Кірімі та Рукн ад-дин аль-Кірімі (останній мав за спиною тридцятирічний досвід суддівської діяльності на батьківщині) були запрошені до Каїра, де вони читали лекції у відомих та престижних медресе. На той час центром вченого світу був Солхат (Старий Крим), тут жили астрономи, історики, богослови – словом, усі ті, хто досяг успіху в різних галузях науки. Після утворення держави Гіраєв центр освіти та вченості розширив свої межі. Чимало відомих мудреців проживало в Карасубазарі, Кезлеві, Кефі, Бахчисараї. Історія зберегла імена далеко не всіх вчених і, на жаль, втратила більшу частину їх безцінних творів та праць

У середовищі вченої інтелігенції нерідко зустрічалися дипломати, історіографи та особи духовного звання. Багато хто з них був наближеним до кримського двору, і часто їм доручали писати кримськотатарську історію. Але, на жаль, не всі імена вченого світу Кримського ханства до нас дійшли.

У перші роки після утворення Кримського ханства стали відомими імена таких вчених, як Хайрі-заде, автора історичної праці під назвою «Таквім», та його сучасника Абдульвелі-ефенді, який написав трактат «Меджмуа». Обидва твори, на жаль, до наших днів не дійшли, і, можливо, їх спіткала б сумна доля забуття, якби цих авторів не посилався у своїй праці під назвою «Сім планет» кримськотатарський історик XVIII століття Сеїд Мухаммед Різа

Вчений богослов Атиф-ефенді бен Сейдамет народився у Кезлеві у 1399 році. Збереглися відомості, що ця людина, виявивши блискучі політичні здібності, стала радником при першому кримському хані Хаджі Гірає і багато зробив для становлення молодої держави, а також особисто вела дипломатичні переговори з візирами імперії Османа.

Найбільшу популярність отримав кримськотатарський астроном, історик і письменник Кайсуні-заде Недаї-ефенді, відомий як Реммаль-хаджі. Цьому автору належить біографія його сучасника та покровителя, кримського хана Сахіба Гірая I – «Таріх-і Сахіб Гірай хан», замовлена Реммалю-хаджі старшою дочкою хана Нурі-Султан Ханом. Ця хроніка є безцінним джерелом інформації про події часів хана Сахіба Гірая.

У XVI столітті у Криму жив відомий педагог шейх Ібраїм ефенді, автор теоретичної праці «Школи та медресе». Цей вчений чоловік став першим у ханстві укладачем коментарів до Корану. Народився він у степу серед ногайців Кримського ханства, в юності був відправлений до Бахчисараю, де й закінчив престижне Зинджирли медресе. Згодом Ібраїм ефенді переїхав до Порту. Тут тривалий час він працював в архівах однієї зі стамбульських бібліотек. На жаль, у Крим шейх Ібраїм більше не повернувся. У 1593 році він знайшов вічний спокій у місті Едірне і був похований на території текі дервішів Сирт. Щодо його сина Абдулли Азіз-ед-Діна ефенді, то він був відомим у Криму вченим. Його також знали як поета-містика. Абдулла Азіз-ед-Дін здобув блискучу освіту в Стамбулі, працював у султанській канцелярії, але згодом був призначений на посаду кефінського муфтія. Абдулла ефенді до Стамбула не повернувся. На схилі років він склав із себе обов'язки муфтія та присвятив решту життя педагогічній діяльності в одному з кефінських сільських мектебів.

Сучасниками та наступниками муфтія Абдулли ефенді були брати Сеїт Муса та Хюсеїн Кефеві. Історик і богослов Сеїт Муса ефенді народився 1583 року в Кефі. Разом зі своїм братом Хюсеїном закінчив одну з кримських медресе, продовжив освіту в Стамбулі і вже у званні

професора медресе повернувся 1625 року на батьківщину в Кефі. Тут він був призначений кадієм, а після того як Абдулла ефенді склав із себе повноваження, за рекомендацією попередника зайняв вакантне місце муфтія кефінів. З його наукових творів найбільш відоме історичне склепіння «Шемсю-таріх» («Сонце історії»), оригінал якого нині зберігається у стамбульському Султанському музеї.

Щодо його брата Хюсеїна ефенді Кефеві, то він став відомим у тюркському світі вченим-богословом, жив і творив при дворі Бора Газі Гірая II. Супроводжуючи свого хана, він залишив цінні записки про кримськотатарські військові походи тих часів. Обдарований письменник, Хюсеїн ефенді ще за життя був прозваний Мюелліфлер султани («Султан усіх, хто пише»).

З 1621 в кезлівському медресе при Хан-Джамі викладав відомий вчений Сеїт Абдул-Керім Шерефі Кефелі. За переказами він читав лекції, на яких був присутній юний Ашик Умер.

У 1641 році в Бахчисараї побачив світ майбутній учений, історик Девлетшах-ог'лу Абібупла ефенді. Після закінчення мектеба батьки віддали його до Зинджирли медресе. Тут читали лекції одні з найкращих педагогів на той час і випускали гідних сохтів. Девлетшах став відомим фахівцем у галузі історії тюркських народів та всього мусульманського світу. У правління Аділя Чобана Гірая за критику на адресу хана він був змушений назавжди залишити батьківщину. Девлетшах-ог'лу Абібупла ефенді закінчив свої дні у Стамбулі, де й був похований.

Ні що так не демонструє рівень культурного розвитку держави як архітектура. Вона є відображенням технічного та інтелектуального рівня спільноти, що творить архітектурні споруди. Вподобання, спосіб життя, учялення про світ – все це знаходить відбиття в архітектурних спорудах. Кримське ханство, що проіснувало близько 350 років, залишило помітний слід в історії України і деяку кількість наземних споруд, значне в порівнянні з практично повною відсутністю таких на великих територіях

інших татарських держав Європи та Азії, але, звичайно, лише жалюгідний уламок великого минулого своєї культури.

Справжнім втіленням ханських розкошів були їх палаци. Перші палацові комплекси Кримських ханів з'явилися одночасно із відділенням Криму від Золотої Орди та виникненням незалежної держави. Перенісши в першій половині XV століття столицю з Солхата в Кирк-Ор (Чуфут-Кале), хан Хаджі-Гірай разом з будівництвом цитаделі під північним схилом гори побудував ханський палац, який проіснував як ханська резиденція аж до перенесення столиці до Бахчисараю. Таким чином, на той час у Криму існувало п'ять малих ханських палаців – старий палац Девлет-Сарай, палаци Улак-Сарай, Алма-Сарай, Качі-Сарай, Сюйрень-Сарай (Маркевич, 2003). Вони служили ханам заміськими віллами, головним місцем їхнього перебування став Бахчисарай.

Палацовий комплекс у Бахчисараї має складну історію. Він, ймовірно, продовжуючи традиції палацової архітектури столичних міст Золотої Орди, спочатку будувався не як укріплена резиденція (цю функцію продовжував виконувати Кирк-Єр, де зберігалася ханська скарбниця і знаходився до XVII ст. монетний двір), а як своєрідне втілення райського саду. Ця наскрізна ідея пронизує тут все: повна відсутність виражених елементів кріпосної архітектури, відмова від монументального стилю як втілення державної влади, вільне планування при чіткому зонуванні на представницьку та житлову зони при загальному відчутті житлової резиденції, а не парадного офісу.

В основі своєї Хан-Сарай був збудований Сахіб I Гіраєм разом з заснуванням самого міста Бахчисараю. Згодом палац зростав і розширювався, кожен хан вносив свій внесок у його розвиток. Дослідники приходять до висновку, що перший період формування комплексу палацу завершився за часів правління Аділь-Сахіб-Гірай хана (був ханом тричі в період 1521–1551 рр.). Від XVI ст. тут збереглися Диван, Мала та частково

Велика Палацова мечеть, портал Демір Капи. Інші будівлі сильно спотворені.

На жаль, численні втручання в архітектуру палацу після завоювання росіянами Криму, що знищили значну частину його будівель і приміщень, а також спотворили його інтер'єри, не дозволяють сьогодні повністю реконструювати колишній вигляд Хан-Сараю. Однак основна його ідея нерегулярного палацу-саду, що дала назву всьому місту, (від татарських слів *baqsa* «сад» і *sarayu* «палац»), пронизаного світлом, що потопає в квітах і зелені, з численними відокремленими куточками і фонтанами (потоки чистої води – невід'ємний атрибут уявлення про рай), зберігся. Не зазнав змін і композиційний принцип периметрального komponування навколо центрального двору, від початку закладений у цей комплекс, читається тут досить чітко.

У плануванні палацу ясно читається поділ на ряд локальних функціональних зон: представницьку, житлову, меморіальну, господарську та рекреаційну (зону відпочинку). У представницькій зоні, що розташовується відразу за головними (Північними) воротами, згруповані навколо передньої частини палацової площі, парадна частина палацу з входом через Демір Капи з Посольського саду, Диван та ряд інших парадних приміщень. До неї ж можна віднести і будівлю Хан-Джамі з іншого боку площі. Житлова зона включає задню частину палацу, гарем і навколишні сади з Соколиною вежею. До неї примикає і зона відпочинку (садові тераси) з Дюрбе Діляри Алтин-Бікеч. На протилежному боці площі – господарська зона. До мечеті примикає меморіальна зона – Ханський цвинтар.

Окремі споруди комплексу Хан-Сарая, датовані першим періодом його існування, дозволяють скласти деяке уявлення про характер кримсько-татарської архітектури XV-XVI ст.

Очевидно, Хан-Сарай закладався як традиційний палацовий комплекс на кшталт ханських резиденцій столичних міст Золотої Орди.

Про це говорить демонстративна відмова від зовнішніх укріплень і архаїчна архітектура ключових споруд, як би зберігає спогади про минуле і, можливо, що відтворює якісь знакові риси родових споруд Чингізидів. Це підтверджують і спогади сучасників, які бачили палац до його пожежі в 1736 році, згадували про «китайський» характер його обробки. І в написах XVII століття розповідається про те, що новий образ палацу сподобався б китайцям. Китайський і монгольський компонент у культурі Золотої Орди, який, безсумнівно, традиційно підтримувався нащадками монголів, швидше за все був притаманний ментальності Чингізидів і штучно вводився в побутове оточення ханів, символізуючи зв'язок часів.

Інший яскравий приклад кримськотатарської архітектури – це мечеті. На час виникнення Кримського ханства на його території склалося два основних типи мечеті: центрально-купольний і колонний, сприйняті з більш ранньої золотоординської традиції (центрально-купольні – мечеть у Судакській фортеці, 1222 р.; Куршун-Джамі, колонні – мечеть Бейбарса, 1287-1288 рр.; мечеть-медресе Узбека, 1314 р.; мечеть в Кирк-Єрі (пізніше Чуфут-Кале), 1346 р.); зальні – мечеть Тахтали Джамі в Бахчисараї, 1707 р.; а також купольно-базилічні (Хан-Джамі в м. Кезлів, 1552 р. та ін.). Нові торгові, ремісничі центри півострова XVI–XVIII ст. Бахчисарай, Кезльов, Карасувба-зар, Ор активно забудовувалися громадськими та культовими спорудами за підтримки та заступництва кримських ханів. У Бахчисараї, за описом турецького мандрівника Евлія Челебі, 1666 року налічувалося 24 мечеті. Карасувбазар у 1666 році мав 28 мечетей. У місті Кезлів у XVII столітті знаходилися будівлі 26 мечетей. Отже, загальна кількість мечетей споруджених за п'ять з половиною століть у 6 містах та у 1474 селах Криму до 1786 року становила понад 1600.

Центрально-купольні мечеті являли собою, як правило, кубічний об'єм, перекритий куполом на вітрилах, що спирається на 8-16-гранний барабан. До будівлі могли примикати різноманітні прибудови (сіни, галереї, медресе). Над кутом будівлі височіло 10–16-гранний мінарет на

квадратному в плані витягнутому вгору ярусі, зазвичай в османській традиції. Серед них Кебір-Джамі в Ак-Мечеть (Акмеджит), 1508 р. (7 x 7 м), домова мечеть Гіреїв у Бахчисарайському палаці, мечеть Муфтії-Джамі в Кафе). Будинки могли мати скатні покриття з черепичною покрівлею або металеві (свинцеві) прямо на поверхні зовнішнього бані.

Колонні мечеті являли собою прямокутну будову, часто двосхилу, з витягнутою вздовж кеблів молельною залою і трьома поздовжніми нефами, утвореними кам'яними аркадами. Над бічними нефами розміщувалися антресолі. Будинок перекривався 1–4-схилим дахом з черепичним покриттям і міг увінчуватися півмісяцем рогами вгору в османській традиції. Такими є реконструкції мечеті в Чуфут-Калі, 1455; Хан-Джамі в Бахчисарайському палаці, XVI ст.; невелика мечеть Ешиль-Джамі поблизу Бахчисарайського палацу, 1764 р.

Зальні мечеті прямокутної у плані конфігурації представляють широко поширений у татарської архітектурі тип, що у різноманітних варіантах по всій території Росії, у Середній Малій Азії, на Кавказі та інших. До них належить мечеть Тахтали Джамі в Бахчисараї, 1707 р. та інші.

Купольно-базичні мечеті являють собою пряме перенесення османського типу джамі, з'явилися в середині XVI століття зусиллями великого османського архітектора Синана. Зразком мечеті цього є Джума Джамі (Хан-джамі) у м. Кезлев, 1552 р. Ймовірно, до цього ж типу належала і найбільша у Криму мечеть, споруджена на честь султана Селіма у м. Кефе (Феодосія), творіння знаменитого турецького архітектора Ходжа Сінана, розібрана в 1833 році.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеної роботи було досліджено державний устрій, економіку та культуру Кримського ханства у XVI-XVII ст. та сформовано певні висновки.

Розгляд історіографії з тематики роботи показав, що всю її можна поділити на три хронологічні періоди. Перший (імперський) в основному пов'язаний з ім'ям В. Смирнова. Його двотомна праця «Кримське ханство під верховенством Оттоманської Порти» (1887, 1889) є класичною і досі не втратила своєї наукової значущості. Вивчення Кримського ханства у Радянському Союзі складає наступний історіографічний період. У 1920-1930 і на початку 1940-х рр. радянські історики плідно досліджували історію кримськотатарської державності, що було наслідком політики «коренізації». Зазначимо роботи М. Гінзбурга, С. Козина, А. Башкирова, Б. Засипкіна, В. Вишневського. Зміна ідеологічного курсу Радянської влади, що виражалася у згортанні коренізації та насадженні русифікації, не могло не позначитися згубним чином на вивченні історії держави Гіраїв. Насамперед радянських дослідників цікавила боротьба Росії та козацтва з Кримським ханством та оборонна система на південних російських кордонах (А. Новосільський, В. Каргалов, Г. Санін). З розпадом СРСР та звільненням істориків від необхідності дотримуватися певних ідеологічних норм відбилися на початку нового етапу кримознавчих досліджень – сучасного. В українській історіографії дослідження пов'язані з історією Кримського ханства на перших порах продовжували проводитись в основному ще в старому радянському ключі – козацько-татарського протистояння. Однак поступово світ кримли в працях вітчизняних вчених постає як невід'ємна сторінка історії України (О. Гайворонський, Г. Абдулаєва, О. Федчук та ін.).

Аналіз джерел та методик, які були використані при написанні кваліфікаційної роботи показав, що вони є достатньо різноманітними. Для

дослідження різних сторін життя Кримського ханства нами було залучено значний обсяг різноманітних джерел. В основному це опубліковані документи, а також згадки та свідчення людей, які в XVI-XVII бували в Криму чи мали контакти з кримчаками. Серед них записки венеціанського купця Й. Барбаро, польського посланця М. Броневського, італійського монаха Джі. Лукки, військового інженера Г.Л. де Боплана, османського мандрівника Е. Челебі, історика-професіонала Г. Байєра та ін. Особливого розвитку дослідження різних аспектів кримознавства отримало в Одесі, де сформувалося Одеське товариство історії та старожитностей, яке займалося різноманітними дослідженнями з історії, епіграфіки, сфрагістики, нумізматики Криму. А головне – в друкованому виданні Товариства публікувалася маса джерел, пов'язаних з історією ханства. При вирішенні поставлених у роботі завдань було використано основні методологічні принципи – історизму, системності та об'єктивності, які націлюють дослідника на використання всієї сукупності джерельної бази, її комплексного аналізу. Для побудови висновків та формулювання висновків були використані такі загальнонаукові методи як: аналогія, порівняння, типологізація, аналіз, синтез, індукція та дедукція. Крім того в ході дослідження застосовувалися спеціально-історичні методи.

Дослідження центральної влади Кримського ханства показало, що на всіх ключових посадах державі знаходились представники правлячої династії Гіраїв. На чолі кримськотатарської держави стояв хакан, або хан-володар, або верховний пан. Він володів великими повноваженнями. Його прерогативою був випуск монети з власним ім'ям. Другою особою у державі після хана був його спадкоємець – калга, або калга-султан. Протягом усієї історії Кримського ханства на посаді калги були найближчі родичі хана, його брати, сини, племінники, дядьки і навіть пасинки. Калга мав право на листування та обмін власними послами із закордонними правителями. Він був командувачем основною військовою силою ханства та відповідав за стан оборони держави. Ор-бей за значимістю слідував

відразу після калги. На нього покладалася велика відповідальність дбати про зовнішню безпеку держави та непорушність її кордонів, а також стежити за порядком у ханських провінціях за межами півострову. Далі йшли сераскири, чи воєначальники, які від імені хана керували Буджаком, Едісаном, Східним Ногаєм і Кубанню. До адміністративного апарату Кримського ханства входили і жінки з роду Гіраїв, які стояли на одному з найвищих ступенів соціально-політичної ієрархії. Найвпливовішою була валіде, або анабеїм, частіше мати або сестра хана. Вона брала активну участь і в зовнішньополітичному житті ханства, вела незалежну кореспонденцію з монархами інших держав, займалася благодійністю.

В процесі дослідження служб, відомств та місцевої еліти в державній системі ханства було виявлено, що вони посідали помітне місце в управлінні державою та слугували опорою ханській владі. Знаковою та вагомою фігурою у Кримському ханстві був верховний муфтії. Він був головою та зберігачем закону. Одним із його важливих обов'язків була турбота про розвиток національної науки та освіти, про лікарську практику у всіх її видах та багато іншого. Великий бей, чи великий візир, перший міністр хана та його радник був ватажком дворянської аристократії. Усі справи держави перебували у його руках, він стежив за цивільним правопорядком з урахуванням законів і традицій ханства. Дворянську аристократію ханства представляли беї з найвпливовіших і наймогутніших родів. Серед них особливо виділялися чотири роди: Ширін, Барін, Аргін та Седжеут. Лідери цих бейських родів мали великий авторитет і вагу, їм надавалися традиційні політичні привілеї. Держава могла покласти на окремий рід відомство дипломатичних відносин у якомусь одному напрямі. Ще одним благородним, шановним і нечисленним прошарком у ханстві були мурзи. Представники давніх родів, фамільних заслуг, мурзи утворювали єдиний військово-інтелектуальний кістяк ханства. Адже у зв'язку з поняттями про станову етику ці дворяни могли займатися лише військовою справою. Гіраї цінували їх і ставилися до них з особливою

повагою. У Кримському ханстві вищий представницький і законодавчий орган, чи інакше диван, вирішував важливі політичні проблеми, військові та внутрішні правові питання. Він поділявся на великий та малий. Судді – кадії мали у кримськотатарському суспільстві значну вагу. Вони стежили за виконанням усіх положень шаріату, до сфери їхньої компетенції входила підтримка існуючого порядку та спокою на всій території ханства.

Проведений аналіз основних сфер господарської діяльності кримських татар показав, що його основою було натуральне господарство. Степова частина півострова якнайкраще підходила для вирощування високоякісної пшениці та деяких інших зернових культур. Тому незабаром жителі степу – ногайці, які активно займалися тваринницькою діяльністю, стали освоювати нову і, що важливо, прибуткову галузь господарства – хлібні зернові культури. Важливим продуктом – сіллю була багата кримська країна. Весь прибуток від неї йшов у державну скарбницю. Тваринництво грало велику роль в господарстві кримських татар, особливо у північних частинах півострова. Найголовнішою твариною для кримських татар був кінь. Вони вміли робити з кобилячого молока гострі та смачні сири, готували кумис, на молоці варили просяну юшку. А м'ясо, особливо лошат, вважалося найкращим з усіх інших сортів. В XV столітті було виведено особливу породу овець (курдючних), чий жир високо цінувався. Крім того у степовій частині ханства була поширена велика рогата худоба і птиця. Не можна залишити без уваги кримських двогорбих верблюдів, які дуже цінувалися завдяки своїй породистості. Ремісничє виробництво набуло форми замкнутих цехових організацій, які нормували умови праці та збуту й з успіхом захищали свої інтереси від домагань. До найбільш розвинених видів виробництва належала вичинка шкіри та обробка металу, головним чином, виготовлення холодної та вогнепальної зброї.

Дослідивши внутрішню та зовнішню торгівлю, ми виявили, що ще у XV ст. на територіях Кримського ханства вже склалися і поступово розвивалися торгові шляхи, якими рухалися з країни до країни товари,

приїздили заморські купці. Звісно торгівля, як значне джерело податкових надходжень до бюджету країни, грала одну з найважливіших ролей у житті його населення. Йшли кримські товари в усіх напрямках. Так, черкеси-адиги закуповували у Криму тканини, вироби зі шкіри, жіночі прикраси, посуд, зброю та багато іншого. До Османської імперії з Криму йшли ремісничі вироби, пшениця, м'ясо, олія, шкіри, віск, тютюн, борошно всіх сортів, шерсть, повсть, земляне мило – кіл, таманська ікра, пряжа, бавовна, мед, керченська нафта та сап'ян. На північ, переважно у Запоріжжя, йшли сіль, вино, шерсть, овчина, сап'ян, шовкові тканини, взуття, шкури, зброя та інші ремісничі вироби. В багатьох місцях базари та лавки працювали щодня, що власне й приваблювало сюди більше іноземних купців, оскільки в інших місцях ринки та базари функціонували лише щоп'ятниці. Більше того, у таких торгових центрах, як Ескі Кирим та Карасубазар, пов'язаних зі старовинними караванними шляхами, поряд з роздрібною торгівлею процвітала й оптова. Поширено хибне уявлення, що торгове мореплавання в Криму було справою виключно греків або іноземців, що прибували сюди. Насправді кримські татари активно займалися як перевезеннями на суднах, так і будівництвом їх.

Розглянувши розвиток освіти і науки в Кримському Ханстві вдалось встановити, що при кожній мечеті діяли мектеби. Тому сміливо можна сказати, що грамотність у кримських татар була розповсюдженим явищем. А ті, хто хотів присвятити себе науці та мати звання «вулем» або «вчений чоловік», могли продовжити освіту у вищому навчальному закладі – медресе. Утримання та навчання їх оплачувала державна скарбниця чи заможний покровитель. Програма вищої школи включала: загальну теологію, мовознавство, логіку, математику, фізику, метафізику, політику та правознавство. Звичайно, не всі кримські медресе працювали за наведеною програмою дисциплін, але у різних регіонах ханства їх було кілька десятків, і завжди можна було вибрати той напрямок у науці, до чого майбутній сохт, тобто студент, мав схильність. На той час центром

вченого світу був Солхат (Старий Крим), тут жили астрономи, історики, богослови – словом, усі ті, хто досяг успіху в різних галузях науки. Після утворення держави Гіраєв центр освіти та вченості розширив свої межі. Чимало відомих мудреців проживало в Карасубазарі, Кезлеві, Кефі, Бахчисараї. Історія зберегла імена далеко не всіх вчених і, на жаль, втратила більшу частину їх безцінних творів та праць. У середовищі вченої інтелігенції нерідко зустрічалися дипломати, історіографи та особи духовного звання. Багато хто з них був наближеним до кримського двору, і часто їм доручали писати кримськотатарську історію.

В цілому архітектуру Кримського ханства можна визначити як самостійне культурне явище, яке виникло на міцному фундаменті місцевої традиції й спиралося, з одного боку, на тюрко-татарську державну ідеологію, з іншого – на високу ремісничу майстерність народів, що його населяють. Перебуваючи в безпосередній близькості та залежності від Османської імперії, вона сприйняла риси турецького стилю, залишаючись, однак, при цьому в основі своєї цілком своєрідної і концептуально ясною галуззю державної та народної культури Криму. Найбільш населена частина, культурне ядро держави – Кримський півострів, чудовий різноманітністю природно-географічного середовища (гори, передгір'я, степ, морське узбережжя). Це, а також складність етногенезу кримськотатарського народу та внесок іноплемянних компонентів населення Криму визначили різноманітність планувальних принципів інфраструктури поселень, типологію житлових та господарських будівель та способів їх оформлення. На час виникнення Кримського ханства на його території склалося два основних типи мечеті: центрально-купольний і колонний, сприйняті з більш ранньої золотоординської традиції, а також купольно-базилічні османського типу.

За результатами дослідження були сформульовані методичні рекомендації, щодо використання результатів дослідження на заняттях з історії. Ми опрацювали значну кількість історичних робіт. Наше

дослідження показує, що більше 20 років українські школярі вивчали історію Кримського ханства лише через призму «грабіжницьких нападів», кримські татари виставлялися одвічними ворогами козацтва. Лише після початку російсько-української війни в 2014 р., з анексією Криму, ситуація змінилася. В підручниках з історії України за 8 клас, в редакції 2016 р., вже з'явилися параграфи, присвячені історії Кримського ханства. На нашу думку доцільним буде використати матеріали нашого дослідження при вивченні Кримського ханства на заняттях з історії України. На основі навчального плану ми запропонували матеріали до цієї тематики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Байер, Г. (1782). *Краткое описание всех случаев касающихся до Азова от создания сего города до возвращения онаго под Российскую державу*. СПб: Взято з: <https://archive.org/details/01003336123>
2. Барбато, И. (2004). Путешествие в Тану. *Восточная литература*. Взято з: <https://www.vostlit.info/Texts/rus9/Barbaro/pred1.phtml>
3. Боплан Г.Л. (1660). Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании, составленное Гильомом Левассер-де-Боплан. *Восточная литература*. Взято з: <https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Boplan/text1.phtml?id=189>
4. Броневский Мартин. Описание Крыма (Tartariae Descriptio) (1867). *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. VI. 344-366.
5. Витсен Н. (1692). Северная и Восточная Тартария. *Восточная литература*. Взято з: <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Vitsen/otryv3.phtml>
6. Де Люк Ж. (1625). Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена. *Восточная литература*. Взято з: <https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XVII/1620-1640/Lucca/text1.phtml?id=7069>
7. Кондраки, В. (1783). Универсальное описание Крыма. *Крымовед*. Взято з <http://www.krimoved.crimea.ua/kondaraki.html>
8. Малиновский, А. (1863). Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыму татарскими царями с 1462 по 1533 год. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. V. 178-419.

9. Негри, А. (1844). Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. I. 380-392.
10. Описание Чёрного моря и Татарии составил доминиканец Эммидио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г. (1883). *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XXIV. 97-134.
11. Паллас, П. (1999). *Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794*. М.
12. Рубрук, В. (2002). Путешествия в восточные страны. *Восточная литература*. Взято з: <https://www.vostlit.info/Texts/rus3/Rubruk/frametext1.htm>
13. Челеби, Э. (2008). Книга путешествия. Крым и сопредельные области. *Восточная литература*. Взято з: <https://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi7/frametext1.htm>
14. Ярлыки крымских ханов Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея (1872), *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. VIII. 10-22.

Статті, монографії, посібники

15. Абдулаева, Г. (2012). *Золотая эпоха крымского ханства*. Симферополь.
16. Абдулаева, Г. (2015). Становище жінки у Кримському ханстві. Іслам в Україні. Взято з: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/stanovyshche-zhinky-u-krymskomu-hanstvi>
17. Абдульвапов, Н. (2020). К вопросу о количественном составе медресе в период Крымского ханства. *Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры*. Взято з: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-kolichestvennom-sostave-medrese-v-period-krymskogo-hanstva>
18. Абдульвапов, Н. (2022). О содержании учебных программ мектебов и медресе периода Крымского ханства. *Вопросы крымскотатарской филологии, истории и культуры*. Взято з:

<https://cyberleninka.ru/article/n/o-soderzhanii-uchebnyh-programm-mektebov-i-medrese-perioda-krymskogo-hanstva>

- 19.Бахрушин, С. (1993). Основные моменты истории Крымского ханства. *МАИЭТ. Симферополь*. С. 320-339.
- 20.Башкиров, А., Боданинский, У. (1925). Памятники крымско-татарской старины. Эски-КЭрт. *Новый Восток*. 1925. №8-9. 12-18.
- 21.Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С. (2020). *Історія Криму та кримськотатарського народу*. Навчальний посібник. К.
- 22.Бочаров, С. (2022). Наследие Золотой Орды: возникновение городов Крымского ханства. *Поволжская археология*. Взято з: <https://cyberleninka.ru/article/n/nasledie-zolotoy-ordy-vozniknovenie-gorodov-krymskogo-hanstva>
- 23.Бушаков, В. (1991). О происхождении титула калга в Крымском ханстве. *Ватан*. № 3. 14-18.
- 24.Ваниев, Э. (2022). Особенности осуществления правосудия в Крымском ханстве. *Крымское историческое обозрение*. Т. 9, № 2. 40-50.
- 25.Ващук, Д. (2023). *Матеріальна спадщина кримських татар XIV–XVII ст.: Поділля і Волинь: аналітичний каталог*. Кам'янець-Подільський.
- 26.Веселовский, Н. (1889). Рецензия на книгу В. Смирнова «Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века». *Журнал Министерства народного просвещения*. № 1. 168-178.
- 27.Вишневский, В. (1930). *Феодализм в Крымском ханстве*. М.
- 28.Возгрин, В. (2013). *История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма*. Т.1. Взято з: <http://www.krimoved-library.ru/books/istoricheskie-sudbi-krimskih-tatar19.html>
- 29.Гайворонский О. (2010). *Повелители двух материков. Крымские ханы XV – XVI веков*. Т. I. К.
- 30.Гинзбург, М. (1992). Татарское искусство в Крыму. *Забвению не подлежит*. Казань.

31. Загидуллин, И. (2009). Мусульманское духовенство в Крымском ханстве. *Средневековые тюрко-татарские государства*. Взято з: <https://cyberleninka.ru/article/n/musulmansкое-duhovenstvo-v-krymskom-hanstve>
32. Зайцев, И. (2006). Письменная культура Крымского ханства. *Восточный Архив*. № 14-15. 87-93.
33. Засыпкин, Б. (1928). Памятники архитектуры крымских татар. *Крым*. №2(4). 42-47
34. Зиливинская, Э. (2019). Однокупольные мечети в Крымском ханстве. *МАИЭТ*. Вып. XXV. 321-357.
35. Зиливинская, Э. (2020). Мечети с плоским перекрытием эпохи Крымского ханства. *Золотоордынское обозрение*. Т. 9, № 4. 878-902.
36. Зиливинская, Э. (2021). Многокупольные мечети Крымского ханства. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Взято з: <https://cyberleninka.ru/article/n/mnogokupolnye-mecheti-v-krymskom-hanstve>
37. История СССР. Т. 1 : учебник для неисторических факультетов (1941). М.
38. Кадыров, Р. (2022). Окраины Крымского Юрта (К вопросу о материковых территориях Крымского ханства). *Genesis: исторические исследования*. № 6. Взято з: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=38283
39. Каргалов, В. (1974). *На степной границе (Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия)*. М.
40. Ковальова, С. (2020). Ремісники Кримського Ханства (XV – XVIII ст.): форми соціально-виробничої організації та місце у соціальній структурі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 45, 12-15.
41. Козин, С. (1921). Тамги у крымских татар. *Этнограф-исследователь*. №1. 31-38.

- 42.Крачковская, В. (1925). Татарское искусство и быт в Крыму. *Новый Восток*. 1925. №5. 25-31
- 43.Крикун, Е. (1998). *Памятники крымскотатарской архитектуры (XIII–XX вв.)*. Симферополь.
- 44.Крисаченко, В.С. (2000). *Історія Криму. Кримське ханство : навч. посіб.* К.
- 45.Маркевич, А. (2003). *Краткий очерк истории Крымского Ханства*. Взято з: <http://www.kyrgyz.ru/?page=255&>
- 46.Надинский, П. (1951). *Очерки по истории Крыма*. Ч. 1. Симферополь.
- 47.Наш Крим: неросійські історії українського півострова: зб. ст. (2016). К.
- 48.Некрасов, А. (2015). Избранные труды. Нальчик.
- 49.Непомнящий, А. (2006). З історії вивчення джерел середньовічного Криму: І. М. Березин. *Історичний журнал*. № 3. 74-78.
- 50.Непомнящий, А. (2015). Начало научного этапа разработки источников по истории крымского ханства: В. Д. Смирнов. *Золотоордынское обозрение*. № 3. 113-142.
- 51.Новосельский, А. (1948). *Борьба Московского государства с татарами в 1-й половине XVII в.* М.-Л.
- 52.Озенбашлы, Э. (1997). *Крымцы. Сб. работ по истории, этнографии и языку крымских татар*. Акмесджит.
- 53.Петрунь, Ф. (1928). Ханські ярлики на українській землі (до питання про татарську Україну). *Східний Світ*. №2. 54-62.
- 54.Пилипенко, С. (1996). Зовнішня торгівля Кримського ханства у 40 – 70 роки XVIII ст. *Український історичний журнал*. 6, 91-101.
- 55.Пірко, В. (1994). Торгові зв'язки Півдня України в XVI-XVIII ст. *Україна в минулому*. Київ-Львів, 35-54.
- 56.Савченко, О. (2014). Особливості торгівельних відносин гетьманщини і Кримського ханства у другій половині XV ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 6 : Історичні науки.12, 98-109.

- 57.Санин, Г. (1987). *Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века*. М.
- 58.Сейтягъяев, Н. (2011). «Семь планет» Сейида Мухаммеда Ризы и «История крымских ханов» Хурреми Челеби Акая: проблема перевода и упрощения текста в крымской придворной литературе XVIII в. *Тюркология*. № 4(54). 69-77.
- 59.Секиринский, С., Секиринский, Д. (1991). Аграрный строй крымских татар в XVI-XVIII вв. *Материалы по археологии, истории, этнографии Таврии*. Вып. 2. Симферополь, 140-149.
- 60.Смирнов, В. (1887). *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*. СПб, 1887.
- 61.Смирнов, В. (1889). Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. Одесса.
- 62.Степанченко, О. (2021). Мусульманські навчальні заклади у Кримському ханстві. *Іслам в Україні*. Взято з: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/musulmanski-navchalni-zaklady-u-krymskomu-hanstvi>
- 63.Умеров, Э. (2014). Бейлики Крымского ханства XVII-XVIII вв. *Гасырлар авазы – эхо веков*. № 1-2. 97-100.
- 64.Уривалкін, О. (2005). Крим та Кримське ханство в XIII – першій половині XVII ст. *Історія України (середина XIII – середина XVII ст.)*. К. 176-208.
- 65.Федчук, О. (2018). Відображення державно-політичних традицій Кримського ханства в палацовій архітектурі Хансараю. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 138(1). 167-173.
- 66.Федчук, О. (2019). Соціально-економічне становище зіммі у Кримському ханстві наприкінці XV – на початку XVII століття. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 142(1). 173-179.
- 67.Федчук, О. (2020). Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів правління Саадета Герая та Сахіба Герая. *Вчені*

- записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. Т. 31(70), № 4. 86-94.
68. Халим Гидай Султан (2004). *Розовий куст ханів або історія Криму*. Симферополь. Взято з: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/index.phtml?id=12918
69. Халит Н. (1999). *Очерки по архитектуре ханской Казани. Гипотезы. Факты. Размышления*. Казань.
70. Халит, Н. (2012). Татарская мечеть и ее архитектура. Казань.
71. Халит, Н. (2014). Архитектура Крымского ханства. *Крымское историческое обозрение*. Взято з: <https://cyberleninka.ru/article/n/arhitektura-krymskogo-hanstva>
72. Халитов, Н. (2009). Татарские дворцовые комплексы XV–XVI вв.: некоторые закономерности архитектуры. *Истоки и эволюция художественной культуры тюркских народов: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения педагога-просветителя, художника Ш.А. Тагирова*. Казань. 304-317.
73. Ханский дворец (Бахчисарай). Взято з: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Ханский_дворец_\(Бахчисарай\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/Ханский_дворец_(Бахчисарай))
74. Черкас, Б. (2000). Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслама Гірея за владу в 20–30 рр. XVI ст. *Україна в Центрально-Східній Європі : збірник наукових праць*. К. Вип. 1. 97-118.
75. Чорна, К. (2018). Еволюція державного управління у Кримському ханаті (XIII-XV ст.). *Державне управління: удосконалення та розвиток*. № 6. Взято з: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1257>
76. Чубаров, Э. (2002). Державний і суспільний лад Кримського ханства. Взято з: <https://web.archive.org/web/20100602235542/http://www.cidct.org.ua/ru/publications/Ocherki/9.html>

- 77.Якобсон А. (1964). *Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры*. М.-Л.
- 78.Якубович, М. (2017). *Філософська думка Кримського ханства*. К.
- 79.Якубович, М. (2018). *Ісламська спадщина Кримського ханства*. К.